

המאבק על ה'צנע': עקרות הבית והממשלה*

אורית רוזין

באפריל 1949 אמצה ממשלת ישראל מדיניות רשמית של קיצוב מזונות וחומרי גלם, שכונתה בשם 'מדיניות הצנע'.¹ למעשה, בתקופת מלחמת העולם השנייה הונהגה בארץ, כמו בבריטניה, מדיניות של קיצוב ופיקוח.² כמו גם בתקופת מלחמת העצמאות, אם כי בהיקף מצומצם יותר.³ מדיניות זו זכתה בדרך כלל לאמון הציבור⁴ ולשיתוף הפעולה שלו במשך תשעת החודשים הראשונים בהם הופעלה. בראשית 1950 עם הקטנת מנות המזון המוקצבות ואזילת המלאי במחסנים, התרופפה המשמעת הצרכנית⁵

* המאמר מבוסס על פרק בעבודת דוקטוראט, שנכתבה בהדרכתם של פרופ' יוסף גורני ופרופ' אברהם שפירא, בנושא 'ההליכי אינדיבידואליזציה בחברה הישראלית בראשית העשור הראשון למדינה'.

1 המאמר דן בעקרות בית ותיקות ועירוניות שהיו ברובן הגדול ממוצא אשכנזי. הסיבה לכך נעוצה בטיב המקורות: מרבית האזכורים הנוגעים לעקרות בית בעיתונות התקופה, קשורים לעקרות בית עירוניות ותיקות. לאלה הייתה נציגות בתקשורת, בארגוני הנשים והשפעה ישירה על דעת-הקהל. העולות החדשות טרם הספיקו להתערות בארץ ולכן לא נשמע קולן בעיתונות. כל התייחסות אליהן בתקשורת, אוהדת או ביקורתית, שאובה מפי היישוב הוותיק, מעידה פחות על הווייתן הפנימית, ויותר על השתקפותן בעיני הוותיקים. הציבור הערבי נשלט על-ידי ממשל צבאי ולא הוחלו בו אותם כללים, גם באשר להקצאת מזונות.

2 ראו: נחום גרוס, 'כלכלת ישראל', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון תש"ח-תשי"ח, ירושלים 1997 (להלן: צמרת, העשור הראשון), עמ' 139.

3 גליון מנהלת העם, צוים והודעות, תל-אביב, א' אייר תש"ח (10.5.1948); מדינת ישראל, הממשלה הזמנית, עתון רשמי, 30.6.1948, עמ' 34; מדינת ישראל, הממשלה הזמנית, עתון רשמי, 7.7.1948; מדינת ישראל, הממשלה הזמנית, עתון רשמי, 21.7.1948, עמ' 37; 'אשה לרעותה – מצב האספקה', מעריב, 24.5.1948.

4 תגובה חריגה התוקפת את הממשלה על דרך הטלת משטר הצנע נדפסה בכתב העת הפמיניסטי האשה במדינה. ראו: 'תגובתנו – על הצעת משטר הצנע', האשה במדינה, גיליון 2, 4.5.1949, עמ' 18.

5 יוסף יודיע על קיצוצים ביבוא והחמרת הצנע, מעריב, 25.1.1950. החמרת הקיצוב בשל המחסור במטבע חוץ לא הייתה ככל הנראה הסיבה היחידה להגדלת הפנייה אל השוק השחור, סיבות

והשוך השחור למצרכים ולשירותים פרח.⁶ הממשלה מצדה ביקשה להדק את אחיזתה בציבור ולאכוף בתקיפות את מדיניותה ולכן הפעילה שורת צעדים, שהופנו בתחילה כלפי הסוחרים בשוק השחור, ואחר כך גם כלפי הצרכנים שלו.⁷ עקרות הבית העירוניות עמדו באחת משתי החזיתות העיקריות של המאבק הכלכלי-חברתי.⁸ עליהן הושלך יְהֵבָה של הממשלה בכל הקשור לצריכת מזונות ומאוחר יותר,

- אחרות שנמנו היו עודף כספים בידי הציבור, קשיים בירווקרטיים וכן ערעור אמון הציבור בממשלה בשל כשלים ארגוניים וידיעות על אי-שוויוניות בחלוקת המצוי, ראו: 'הצנע', בתוך: מרדכי נאור (עורך), *עולים ומעברות 1948-1952*, ירושלים תשמ"ז (להלן: נאור, עולים), עמ' 97-110; דב גנחובסקי, 'מדיניות הצנע – ההיבטים הכלכליים', שם, עמ' 114-111; נחום גרוס, 'כלכלת ישראל', בתוך: צמרת, העשור הראשון, עמ' 142-140; גם בני הזמן היו מודעים לעובדה שחברו לכך גורמים נוספים, ראו גם, 'מדיניות הצנע – במבוי סתום', מעריב, 23.1.1950.
- 6 הכוונה לתשלומים שחורים לבעלי מקצוע כשרברכים וחשמלאים וכן לפועלים מקצועיים שהביקוש להם היה גבוה שהעדיפו לעבוד בשכר גבוה מן השכר הקצוב ולהשתמט משלום מסים (תימוכין בדברי המטה למלחמה בשוק השחור).
- 7 ראו: עזריאל קרליבך, 'יומן – הכניסה חפשית', מעריב, 22.2.1950; ד"ר א' לינדנשטראוס, 'חיפושים בארונות ובמקרים', הארץ, 28.2.1950; 'ראיתי שמעתי – החיפושים בבתים פרטיים', הארץ, 2.3.1950; דברי הכנסת, 1.3.1950, עמ' 898-903; 'פקח המזון – סמכותו גדולה מסמכות שוטר', מעריב, 27.2.1950; 'פקחי יוסף קיבלו סמכות לעצור – בלי פקודת מעצר', מעריב, 13.3.1950; 'עשרות פקחי מזון יזוינו באקדחים', הבוקר, 20.3.1950; 'ראיתי שמעתי – חיפושים בבית קפה', הארץ, 30.3.1950; 'צבא ומשטרה הטילו מצור על תל-אביב', הבוקר, 5.10.1950.
- 8 עם סיום השנה, דבר הפועלת, גיליון 9 (אלול תשי"א), עמ' 164; החזית השנייה הייתה - חומרי הגלם לבניין ותעשייה. עקרות הבית, בין אם עבדו למחייתן בחוץ ובין אם לאו – נשאו בעול ניהול משק הבית ובאחריות לתזונת המשפחה. ראו בהקשר זה את דבריה של בבה אידלסון בכינוס הארצי השלישי לארגוני אימהות עובדות, דצמבר 1942, ארכיון העבודה (להלן: אה"ע), IV-230-5-32. ראו גם: Andre, *Homemakers, Chicago & London* 1981, p. 25 (להלן: אנדרה); גם בתקופה המהפכנית של העלייה השנייה יועדו עבודות הבית לנשים, ראו: דפנה יזרעאלי, 'תנועת הפועלות בארץ-ישראל מראשיתה עד 1927', קתדרה, חוב' 32 (תמוז תשמ"ד), עמ' 114. מעידה על כך העובדה שאת הקניות תמיד עשתה האישה גם בעובדה מחוץ לבית, 'עקרת-הבית משמיעה את קולה', דבר הפועלת, גיליון 9-10 (חשון תשי"א), עמ' 211; 'לאשה ולבית – שינויים בדרכי האספקה', הארץ, 9.1.1951. מכל מקום אחוז הנשים העובדות היה נמוך, (ב 1948) לעומת כ 75% מקרב כלל הנשים, שלא עבדו. ראו: ה' מיוזם, 'מעמדה החברתי של אשה בערי ישראל', מולד, כרך ז, חוב' 41-42 (ספטמבר 1951), עמ' 290-291; בתשי"א נע שיעור הנשים שעבדו בין 14.6% בצפת (השיעור הנמוך ביותר) ל 25.6% בירושלים (השיעור הגבוה ביותר), ראו: שנתון הממשלה תשי"א, עמ' 376-377. אוקלי, חלוצת המחקר בתחום הגדירה את עקרת הבית כאדם המנהל או המבצע את עבודות הבית, ותיארה את המאפיינים העיקריים של תפקידה בחברה התעשייתית המודרנית כ: 1. ייחודי לנשים בלבד. 2. טומן בחובו תלות כלכלית במפרנס שהוא השותף לנישואין 3. סטטוס התפקיד מוגדר כ'לא עבודה' בניגוד ל'עבודה אמיתית' נושאת שכר 4. תפקיד הקודם לכל תפקידיהן האחרים. מרבית עקרות הבית נשואות. נישואין, אימהות ומשימות הבית שלובים אהדדי. אוקלי מצאה כי 9 מתוך 10 נשים שלא עבדו הגדירו עצמן כעקרות בית, ואולם גם 7 מתוך 10 נשים שעבדו עשו כן. Ann Oakley, *Woman's work*, New York 1974, pp. 1-2, 6 (להלן: אוקלי, עבודת אשה).

החל מיולי 1950, גם צריכת מוצרי הלבשה והנעלה. בתוקף היותן ממונות על קניית המזונות, נשאו עקרות הבית על כתפיהן אחריות רבת-פנים: מצד אחד היה עליהן לדאוג לתזונה הולמת לבני המשפחה ומן הצד השני – לציית לצווי הממשלה. שתי החובות עמדו בסתירה זו לזו, בשעה שהשוק השחור, בתקופות מסוימות היווה מקור בלעדי למצרכי יסוד. מודעות היו לאחריותן הציבורית: אם תרכושנה מוצרים בשוק השחור – תפרנה חוק ונורמות חברתיות ומוסריות. קנייה בשוק השחור, כמוה כפעולה נגד הממשלה. קנייה בשוק השחור פוגעת בהיצע המזונות החוקי, המגיע לציבור העניים והעולים חסרי-היכולת.⁹ כמו כן, סביר להניח, שהיו מודעות לסיכון מעצר העלול להמיט על עצמן ועל משפחתן קלון. מצב עקרת הבית בעיר קשה היה בהרבה מזה של חברתה בכפר, היכולה להזין את משפחתה בתוצרת משקה.¹⁰ ואכן, עיקר נטל קיצוב המזונות נפל על עקרות הבית העירוניות ועל העולות והעולים החדשים במחנות ובמעברות.

כוונתי לתאר את חיי היום-יום של עקרות הבית העירוניות בהתמודדותן עם מציאות של מחסור והשפלה, לברר מה היה הדימוי העצמי שלהן, סולם הערכים, מעמדן הציבורי ומערכת היחסים שלהן עם רשויות השלטון. לעמוד כמו כן על השלכות התמודדותן עם המחסור מזה ועם השלטון מזה ולסמן תהליכי שינוי שחלו בעקבות זאת בחברה כולה.

א. עקרת הבית הישראלית וקיצוב המזונות

יומה של עקרת הבית העירונית החל באיתור וחיפוש מזונות בחנויות. הצרכנית לא יכולה הייתה לבחור היכן לרכוש את מצרכיה, שכן כל משפחה הייתה קשורה לחנויות מסוימות: מכולת או צרכניה, חנות ירקות, אטליז, חנות דגים וחלבן. מוצרים אחרים ניתן היה בכל זאת לרכוש באופן חופשי.¹¹ לכל חנות הייתה רשימת לקוחות עבורם

9 להלן אדון בהיבטים אלה בהרחבה.

10 'הבה נעשה להקלת המצוקה בשוק המזון', לאשה, גיליון 18, 1.2.1950. פרופ' יוסף גורני העיד כי כשנהגה משפחתו לבקר אצל קרוביהם בתל-אביב נהגו להביא אליהם חבילות מזון מכפרם (שיחה עמי, 6.10.1998). לאה אזיה, עקרת בית צעירה באותן שנים העידה כי בכל נסיעה לקרוביה במושב בית-חנן החזירה עמה לתל-אביב מוצרי מזון ובמיוחד ביצים (שיחה עמי, חורף 1997). בניגוד להנחה שלעיל, תיארה יעל שהם, בת קיבוץ גבעת השלושה, תמונה של מחסור מתמיד במזון בקיבוצה. לדבריה, פרות מטעי הקיבוץ נועדו אך ורק לממכר וילדי הקיבוץ לא נהנו מהם כלל ונהגו לקטוף ולאכול בהיחבא פרות בוסר. כמו כן גנבו חרובים מאבוס הפרות ברפת כדי להשביע את רעבונם לממתקים (שיחה עמי, אביב 1998).

11 'מכולת, בשר, דגים – ונאום ברדיו', מעריב, 9.7.1950; ראו גם: תום שגב, 1949 הישראלים הראשונים, ירושלים 1984 (להלן: שגב, הישראלים), עמ' 284.

קיבלה סחורה לממכר. כל משפחה הצטיידה¹² בפנקס שהודפס על-ידי משרד האספקה והקיצוב, ובכל רכישה נוכו מהפנקס תלושים, שהיוו אמצעי פיקוח וניטור בידי משרד זה.¹³

צובאים על חנות גרבי ניילון בתל-אביב, 3.7.1951
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: הנס פיין]

הודעות על חלוקת מצרכים בחנויות, נדפסו בעיתונות היומית וכן שודרו הודעות ברדיו. אולם עקרת הבית שנשלחה לחנות לרכוש את המוצרים האמורים נתקלה לא פעם בתשובה, כי הודעה אמנם פורסמה, אך המוצרים אינם בנמצא.¹⁴ תסכול היה מנת

12 מן העניים ביותר נבצר לרכוש את המזונות שהוקצבו להם. דני רובינשטיין (בראיון עמי בקיץ 1997) דיווח כי בירושלים כונו דלי אמצעים, עוד זמן רב לאחר תום ה'צנע' כמי 'שאינן להם כסף להוציא את המנות'.

13 לפנקסים היה ערך כה רב עד כי גנבים פרצו למשרדי האספקה והקיצוב וגנבו פנקסי תלושים. ראו: 'מה עדיף', העולם הזה, גיליון 661, 22.6.1950, עמ' 4-5. במקרה אחר נגזלו במרמה תלושים מכפר שלם של עולים מתימן. 'רמאים "סלקן" מכפר תימני שלם את כל תלושי ההנעלה וההלבשה', חרות, 19.9.1950.

14 'שבוע שחור לעקרות הבית', הבוקר, 13.3.1950; 'שינויים בדרכי האספקה', הארץ, 9.1.1951; 'זכויות הצרכן – מהן?', הארץ, 10.10.1950; 'יסורי עקרת הבית', לאשה, גיליון 2, 28.9.1950, עמ' 7.

חלקה.¹⁵ בעניין זה רבו התלונות, והתפשטה תחושה של מרירות בקרב עקרות הבית.¹⁶ בטורי הסאטירה נמתחה ביקורת קשה על הדרג הפוליטי: 'אחרי שצעקו והבטיחו ברמקולים שיתנו את הכל, רק אם יבחרו בהם – בא החלבן ואמר שאין לו חלב... אז אמא פקחה זוג עינים ואחר כך את הפה, ושאלה: "אבל בעתון כתוב שיש חלב". אז החלבן אמר לה שהיא יכולה לקבל חלב בעתון, או לקחת את העתון ולשים בתוך סיר-החלב ולבשל עד שירתח...'.¹⁷ בהשפעת מצבן הקשה חלמו עקרות הבית הישראליות על חיי השפע והנוחות בהם זכו נשי ארצות הברית:

כל המיצרכים מובאים אל ביתה, ורובם הגדול מוכן לאכילה, ארוז בצינצנות ובקופסות. האין זה מצלצל כחלום? והחנונים והסוחרים הם כה אדיבים כלפיה ומתיחסים לאשה בכל הכבוד הראוי למי שמהווה גורם חשוב בחיים. הרדיו מקדיש שעות רבות לאשה. בכל מטבח ניצב רדיו ויכולה עקרת הבית להימצא במטבח ולשמוע וללמוד את כל החידושים בטכניקה בשטח משק הבית...¹⁸

מדברים אלה עולה כי קשיים מסוגים שונים הטרידו אותן: טרדות פיסיות כגון הצורך לשאת את קניותיהן הביתה בעצמן או המחסור בחומרי אריזה שהכביד על הובלת המצרכים שנקנו; הפיכת חומרי גלם למזון מוכן לאכילה (בהשוואה לחברותיהן בארה"ב שקנו אריזות של מזון מוכן או כמעט מוכן לאכילה);¹⁹ היו גם קשיים רגשיים כמו העובדה שהושפלו תכופות בידי חנוונים וזבנים, או התחושה שלמרות מאמציהן הסביבה מתעלמת מהן ומתפקידן.²⁰ לוח זמנים שאפשר השלטת סדר בעבודה שהיא מטבעה חסרת צורה וסדר, נחשב בעיני עקרת הבית לצייר שסביבו סובבים חייה.²¹ כעמיתותיה במערב, גם לעקרת הבית

15 שם, שם.
 16 'שינויים בדרכי האספקה', הארץ, 9.1.1951.
 17 'יומנה של ליאורה', לאשה, גיליון 11, 29.11.1950, עמ' 2.
 18 'על נשים באמריקה', לאשה, גיליון 36, 7.6.1950, עמ' א.
 19 באותה תקופה נהנו עקרות הבית האמריקניות משפע מוצרים מוכנים. מהפכה זו בהרגלי הכנת המזון נתאפשרה בעקבות תיעוש אינטנסיבי של מזון שחל בתקופת מלחמת העולם השנייה, ראו: Glenna Matthews, 'Just a Housewife', New York & Oxford 1987, pp. 203, 211 (להלן: מתייס).
 20 אוקלי ציינה מספר סיבות להתעלמות החברתית המוחלטת (או כמעט מוחלטת) מעקרת הבית ומעבודתה: העבודה מתבצעת בתחומי המרחב הפרטי, נורמות העבודה מוגדרות על-ידי עקרת הבית עצמה. ובנוסף - עקרת הבית משלבת מכלול תפקידים. ראו: אוקלי, עבודת אישה, עמ' 4-6.
 21 שלא כזמן הקצוב והמתוחם של העבודה התעשייתית, זמן עבודות הבית חסר-צורה. הובסון מצאה במחקרה כי עקרות בית עשו שימוש בתוכניות רדיו וטלוויזיה כ'סמנים' לקביעת סדר יומן. למרות שעבודות אלה חוזרות על עצמן, והן מונוטוניות נראה כי גם לביצוען נדרשת מסגרת זמן ברורה. Dorothy Hobson, 'Housewives and the Mass Media', in S. Hall et. al. (eds.), *Culture, Media, Language*, London 1986, p. 109

הישראלית היו סטנדרטים ברורים לביצוע מטלותיה הקבועות ובכללן – זמן לניקיון, לבישול וכן למנוחה המאפשרת יעילות ביצוע.²² כמותן נהגה אף היא, לבצע את המטלות שהטילו עליה עיתוני הנשים. '...מחובתה של עקרת הבית לדאוג לכך, שהכל ייעשה בזמן הקצוב, ולפי תכנית. ואז יישאר לה גם פנאי למנוחה. בממוצע נמשך ניקוי חדר אחד עם שטיפת הרצפה עד מחצית שעה. בשעה שהאוכל מתבשל על האש, יש לה זמן לטפל בניקוי חלקי הדירה לפי תכנית... את רוב העבודות צריכה עקרת הבית לרכז בשעות הבוקר...'²³ לוח זמנים זה, השתבש לחלוטין בעקבות השינויים באספקה, שחלו עם הנהגת מדיניות הצנע. במקום לעבוד במשך מרבית שעות הבוקר בביתה, נגזר עליה לבלות שעות ארוכות בתור לרכישת מזון. בדבר הפועלת פורסם כי 'שלוש שעות בממוצע עוסקת עקרת הבית יום-יום בחיפוש אחרי המצרכים'.²⁴ העמידה בתור, בחומו של אוגוסט ובחורף הקיצוני של 1950, לא רק שהקשתה פיסית על ביצוע עבודות הבית השונות ופגמה בציפיות עקרת הבית מאופן ביצוע מטלותיה, אלא שעוד הוסיפה ועוררה בה תחושות השפלה ודכדוך.²⁵ עול הקניות וההמתנה בתורים – היה נחלתן הבלעדית של הנשים.²⁶

ב. התמודדות עם המחסור

המחסור ההולך וגובר במצרכי מזון גרר שרשרת תגובות מצד עקרות הבית. עיתוני הנשים, טורי הנשים בעיתונות היומית וכן כותבים-גברים שתארו את חייהן, ייחדו לכך

22 דוידסון טענה כי תהליך העיור הוביל, כבר במאה הי"ט לאימוץ סטנדרטים של ניקיון, ראו: Caroline Davidson, *A woman's work is never done*, London 1982, p. 201 אוגדן הצביעה על עלייתה של גישה מדעית למשק הבית שאת עקבותיה ניתן לגלות בעיתונות הנשים האמריקנית של ראשית שנות העשרים של המאה ה-20. טרמינולוגיה תעשייתית חדרה לתחום ניהול משק הבית, עוצבו סטנדרטים לציוד המטבח, נקבע לוח זמנים לביצוע עבודות הניקיון, תוכננו תקציבי הקניות. Annegret S. Ogden, *The Great American Housewife, From Helpmate to Wage Earner, 1776-1986*, Westport Connecticut & London 1986, pp. 141-142, 148-153; (להלן: אוגדן, עקרת הבית). על חדירת הגישה המדעית לעבודת הבית בקרב נשים באנגליה, ראו: Leonore Davidoff, 'The rationalization of housework', in: Diana Leonard Barker and Sheila Allen (eds.), *Dependence and Exploitation in work and marriage*, London & New York 1976, pp. 143-146 (להלן: דוידוף, רציונליזציה).

23 'האשה ומנוחת השבת', דבר, 18.1.1950.

24 'שאלות השעה', דבר הפועלת, גיליון 1 (פברואר תש"י), עמ' 211; 'מפי עקרות בית', דבר הפועלת, גיליון 11 (כסלו תשי"א), עמ' 246.

25 'בערב פסח זה', דבר, 30.3.1950; ראו גם, שגב, הישראלים, עמ' 284-286.

26 'משבוע לשבוע', הארץ, 29.8.1950. במקום אחר התבטאה הכותבת אף בחריפות גדולה יותר: 'אני שונאת את התור. שורת אנשים בתור מזכירה לי תמיד עדר בהמות העובר את השביל הצר, המגודר, בדרך לבית המטבחים. אחד אחד. ללא כל אפשרות של רתיעה, או של התנגדות'. 'את התורים שנאתי', הבוקר, 28.9.1950.

מקום רב. בתחילה, ניכר שוני מסוים במידת התגייסות עקרות הבית להצדקת מדיניות הממשלה, בין אלה מהקבוצה האזרחית לבין חברותיהן מתנועת הפועלים. בדבר הפועלת הועלה על נס דגל ההקרבה וההסתפקות במועט.²⁷ בשבועון 'לאשה גילתה אמנם הכותבת הבנה למצב המשק והכלכלה, אך הוסיפה ושאלה, מה נעשה בממשלה כדי להקל על עקרת הבית 'לאחד את שני הקצוות – דרישת הבית וההיצע אשר בשוק'.²⁸ בתום 1950, קטנו בהדרגה הבדלי הגישה בין עיתונות הנשים האזרחית לעיתונות הנשים הפועלית בכל הקשור לקיצוב בכלל ולקיצוב המזונות בפרט. 'ארגון נשי ישראל להגנה על הצרכן' שהקיף ארגוני נשים מכל הזרמים, פעל כקואליציה רחבה לשיפור מצב התזונה וההלבשה, לקידום ענייני הצרכנות וכן לקידום מעמדה של עקרת הבית. שיתוף הפעולה הרחב במסגרתו, הוביל לגיבושן של עמדות ודרכי פעולה משותפות לכלל הנשים.²⁹

אסטרטגיית ההתמודדות עם המחסור התפרשה על-פני כמה מישורים. ראשית ניכר ריבוי התלונות על המחסור. לכאורה ניתן לטעון כי אין בהחצנת מידע הידוע לכל, משום מתן תרופה לתיקונו. ברם, במבט שני ניתן לקבוע כי להדפסת התלונות על-גבי העיתון היו מספר יעדים:

א. הכותבות בקשו להביע את רגשות ציבור הקוראות שלהן, ועוררו בקוראותיהן את התחושה, כי יש מי שמודע לבעיותיהן, חש את קשייהן ומבקש להקל על בדידותן. ניכר בעליל שעקרת הבית חשה בבדידות גדולה בעבודתה ובמאבקה לטיפוח ולהזנת משפחתה.³⁰ היו גם טורי נשים, שיעצו לא 'להעמיס' את קשייהן על בעליהן השבים מהעבודה, לטובת חיי הנישואין שלהן.³¹ אלה שנשמעו לעצות אלה, נמצאו, כך נדמה, לכודות עוד יותר בבדידותן.

27 'הרצברג, 'פרקים בכלכלת הבית', דבר הפועלת, סיוון תש"י, עמ' 124.

28 'מצב עקרת הבית קשה ביותר', לאשה, גיליון 15, 11.1.1950.

29 בדבר הפועלת נקטה אחת הכותבות עמדה שהתבססה על סולידריות עם ציבור הצרכניות בכלל. היא הרשתה לעצמה לתקוף את עמיתיה הפועלים שהיו לדבריה משתפי הפעולה של התעשיינים: 'ירידת האיכות (ההדגשה במקור, א"ר) של המצרכים מלווה תמיד תקופות מחסור גם בארצות אחרות. אצלנו הופיע עכשיו הרע הזה בממדים הרבה יותר גדולים. התעשייה הצעירה שלנו היא ברובה חסרת מסורת ואינה חרדה על שמה הטוב, כאשר חרדה על כך התעשייה במדינות אחרות; ובמקום השיתוף הנכון בין הצרכן לבין הפועל (שגם הוא אינו אלא אותו צרכן) קיים אצלנו לא פעם הסכם של שתיקה בין התעשיין המזייף לבין הפועל המבצע את הזיוף'.

30 תחושת הבדידות כרוכה בעצם מהותה של עבודת הבית. תחושה זו מופיעה תכופות גם במקורות ראשוניים וגם במחקר: ראו למשל את דברי בבה אידלסון, 'הכנוס הארצי השלישי לארגוני אמהות עובדות', אה"ע, IV-230-5-32; וכן את Ann Oakley, *The Sociology of Housework*, New York, 1974, p. 52 (להלן: אוקלי, הסוציולוגיה).

31 מירה, 'לאשה ולמשפחה – האם בעלך מאושר איתך?', חרות, 23.2.1950.

ב. התלונות משותפות לכל עקרות הבית העירוניות, כלומר, למרות התחרות ביניהן על אותם מוצרים, מקשרת אותן הסולידריות והגורל המשותף.
 ג. התלונות נועדו להגיע לאוזני הגברים-הבעלים, אשר, לדעתן, לא היו מודעים דיים לקשייהן. כן נועדו התלונות לעורר את הערכתם למעשה ידיהן ולכשרונן כעקרות בית, כמי שמצליחות למלא את כרסה של המשפחה במזון טעים וטוב, למרות המחסור.³²
 ד. הדפסת התלונות כוונה גם לקובעי המדיניות. תקוות העורכות והעיתונאיות הייתה, שהכרת מצב הרוח והמציאות של ציבור עקרות הבית תדרבן את הממשלה ועובדיה לפעול להקלת המחסור ולשיפור היחס לציבור.³³

אסטרטגיה אחרת של התמודדות עם המחסור הייתה מתן עצות מעשיות לשיפור מצב התזונה, וביניהן גידול ירקות ועופות בחצרות הבתים.³⁴ במדורי הנשים בעיתונים היומיים, וכן בלאשה נדפסו מתכונים שהותאמו לתנאי המחסור. גם משרד האספקה והקיצוב הפיץ מתכונים משלו.³⁵ נראה שהמתכונים הועילו מאד לקהל הקוראות משום שבשלב מסוים החל שבועון לאשה מדפיס תפריט צנע שבועי, במקום מספר מועט של מתכונים בכל שבוע. המתכונים כללו פתרונות יצירתיים שאפשרו גיוון המזונות, איזון התפריט (עד כמה שניתן) מבחינת המרכיבים התזונתיים שבו, וכן ניצול מכסימלי של קליפות ושאריות מזון אחרות. כך נרקחו ריבות מקליפות תפוזים,³⁶ בושלו מרקים משיירי לחם³⁷ והוכנו משקאות קרים ממי הבישול של ירקות.³⁸ כן נמצאו תחליפים למוצרים שאינם בנמצא – 'במקומים' בעגת אותם ימים³⁹ – והוגדלו או 'נמתחו' כמויות המוצרים הקיימים. אסטרטגיה דומה נקטו נשים יהודיות בארץ-ישראל המנדטורית כמו

-
- 32 'הבה נחליץ כולנו למלחמה בשוק השחור', לאשה, גיליון 3, 5.10.1950, עמ' 1.
 33 'שאלות ללא תשובות', הארץ, 21.3.1950.
 34 'הבה נעשה להקלת המצוקה בשוק המזון', לאשה, גיליון 18, 1.2.1950, עמ' א. ראו גם: 'הנשים הללו', לאשה, גיליון 19, 8.2.1950, עמ' א; 'גידול ירקות על הגוזזטה', דבר, 5.4.1950.
 35 ראו שגב, הישראלים, עמ' 286, עמ' 340 הערה 28.
 36 'איך להכין ריבת תפוחי-זהב?', דבר, 11.1.1950; בנוסף הכינו גם קליפות תפוזים מסוכרות, 'מטעמים מקליפות ת"זים', דבר, 18.1.1950.
 37 'מרק משיירי לחם', דבר, 8.2.1950.
 38 'קוקטייל ירקות. קחי מי ירקות שנשאר לאחר הבישול, או מיץ מירקות משומרים. כגון אפונה, שעועית, גזר, אספרגוס וכו' ערבבי עם מיץ לימון או מעט קטשופ לפי הטעם. הגישי קר'. 'משקאות מרעננים', מעריב, 3.6.1948. נעשה גם שימוש חוזר במי גבינה: 'אם מכינים את הגבינה בבית (בתוספת טבלית קאלציום), אסור לשפוך את מי-הגבינה הכוללים חלבון ומלחים מזינים לתינוק. יש לנצל את מי-הגבינה לבישול מרק-ירקות', 'הזנת התינוק בימי הצנע', דבר, 2.1.1950.
 39 למשל, 'נקניקיות משעועית ברוטב פטריות', לאשה, גיליון 19, 8.2.1950, עמ' 3. או חצילים כ'כבד קצוץ', 'מה נשמע אצלנו', הבוקר, 5.10.1950; גלידה מלבניה וריבה, 'גלידה שהכנתה מהירה', הארץ, 1.8.1950; ראו גם: 'השתא בני חורין', לאשה, גיליון 26, 29.3.1950.

נשים אמריקניות בתקופת קיצוב המזונות במלחמת העולם השנייה, גם שם וגם כאן 'מתחרו' חמאה בג'לטין.⁴⁰

הצמצום בשמנים לדאבוננו בעינו עומד... בינתיים מוסיפה עקרת הבית להתלבט בשאלה איך "למתוח" את מנת המרגרינה. אנו מציעות לך לערבב את המרגרינה עם אבקת חלב. כך תגדילי את המנה וגם תשפרי את טעמה. בללי את אבקת החלב במים (5 כפות אבקת חלב ו-5 כפות מים) עד שתקבלי כעין משחה, בחשי 100 גרם מרגרינה, כדי שתתרכך, הוסיפי לאט-לאט את משחת אבקת החלב למרגרינה, תבלי במלח או בכצל קצוץ ובפפריקה או במשחת "אנצ'ובי", הנמכרת בשופרות.⁴¹

יכולת עקרות הבית להתמודד בהצלחה עם בישול מזונות בתנאי מחסור ומגוון מצומצם הייתה תלויה בעיקר במידת המוטיבציה, הידע, היצירתיות והכשרון. כך למשל, נמצא בסקר לתזונה של משרד החקלאות ש:

שאלת העדות והמנהגים החדורים עמוק באנשים שחקו תפקיד גדול באופן הבישול. יש לציין שגם לסביבה היתה השפעה רבה ובוזה כוונתנו להשפעת שכנה אחת על חברתה. רבות מעקרות הבית הראו ידיעה רבה בגוון האוכל, התעניינו והקדישו להכנת האוכל זמן רב. לעומת זאת מצאנו בין כל השכבות הסוציאליות עקרות בית שבשלו באופן חד גווני מאד, מסבת חוסר ידיעה, לפעמים עד כדי בורות ממש. ועפ"ר מחוסר רצון להתרכז בהכנת האוכל ולהקדיש לו הרבה מזמנן.⁴²

ג. עתות חג

בעתות חג גברו החרדות ורגשי התסכול. אם בחיי היום-יום גילו נכונות ואומץ להתמודד עם הקשיים העומדים בפניהן, הרי שבתקופת החג ציפו לשיפור משמעותי בסל המזונות, להפוגה במאמץ הממושך. בפורים תש"י, לא יכולות היו עקרות הבית לממש ציפייה זו.⁴³ לקראת פסח תש"י, רבו מאד חששות הנשים, שכן בשבועות שקדמו לחג היה מצב האספקה גרוע במיוחד.⁴⁴

40 'Stretch your butter', *Palestine Post*, 6.9.1942. מתיוס, עמ' 203.

41 'איך "למתוח" את מנת המרגרינה?', דבר, 8.2.1950.

42 'סקר לתזונה', ארכיון המדינה (להלן: א"מ), משרד החקלאות, גל/7641/0385, עמ' 4.

43 'התביישתי בפני ילדי בערב חג הפורים. סיפרו להם בבית-הספר על סעודה הנערכת בחג זה, על אזני המן ממולאים פרג, על דגים הנאכלים בחג ועוד. והנה, התקרב החג. לא השגתי פרג, כי אין. ד"ר דב יוסף סבור כי זהו לוקסוס. לסעודה לא היה אפילו דג פילה. לא טעמו טעם אזני המן וסעודת חג לא נערכה. שואלת אני שאלת תם: האם אין לב למטפלים בהסדרת התזונה? האין הם

עצם הידיעה כי לצורך הכנת מטעמי החג דרושים מצרכים שבימי חול אספקתם מצומצמת ביותר ביצים, דגים, ובשר (בעיקר בשר),⁴⁵ היה בה כדי לעורר ספקות ואף חרדות. כדי לשכך מעט את הפחדים פנה השבועון לאשה אל דובר משרד האספקה והקיצוב ד"ר ישראל קסטנר וביקש לדעת מה תוכלנה נשות ישראל לקנות לקראת לחג הפסח.⁴⁶ בדבר, תאר הכותב עקרות הבית הרודפות אחר מנת הדג המשפחתית, ערב החג. רגשי האמפאטיה שלו לעקרות הבית לוו במילות חיזוק לדב יוסף, שר האספקה והקיצוב, שהיה אז מאד בלתי-פופולארי, בלשון המעטה.⁴⁷ למרות הציפיות הנמוכות⁴⁸ שהיו לעקרות הבית ערב חג הפסח, עמד משרד האספקה והקיצוב בהבטחותיו, וחג הפסח נחוג כהלכתו.⁴⁹ בערב ראש השנה תשי"א לעומת זאת, שרר בארץ מחסור קשה. לא רק שחולקו מנות זעומות של בשר ודגים, לא תמיד במועד,⁵⁰ גם מרבית מוצרי המזון שהיו חופשיים מפיקוח, אזלו מן השוק.⁵¹

-
- סבורים כי לפחות לחג צריך לפצות את הילדים על סבלם בימות החול? מכתב למערכת מאת שושנה לויך מתל-אביב, לאשה, גיליון 23, 1.3.1950, עמ' 3.
- 44 'בשולי הגיליון', הבוקר, 13.3.1950.
- 45 צריכת הבשר בישראל הייתה אפילו נמוכה מזו שבתורכיה ויוון. בישראל צרכו 10.7 ק"ג בשר לנפש לשנה ב 1951-1952 בהשוואה ליוון – 12.4; תורכיה – 16.4; איטליה – 16.0; בריטניה – 41.0; צרפת – 56.5. פ' דולברג, 'ייצור, צריכה ואיוון כלכלי', רבעון לכלכלה, תשרי תש"ו, כרך ב (1-2), עמ' 24.
- 46 'נקבל 200-250 גרם בשר עוף, 200 גרם בשר בקר, 6 ביצי משק ו-4 ביצים טורקיות למבוגר ושש ביצי משק לילד. גם קרפיונים יהיו בשוק וסלק לחמיצה ולחזרת... ועיקר העיקרים – גם תפוחי אדמה יגיע לפסח. ובכך, משהו יותן לנו. אך כיצד נכין את מאכלי הפסח ב-10 ביצים בלבד – לא לנו פתרונים', 'מה נאכל בפסח?', לאשה, גיליון 24, 22.3.1950, עמ' א.
- 47 'ראיתי את יגיען אמש והיום. באיזה עצב הן מביאות הביתה את המנות הראויות להנתן לנו. שעות על שעות ראיתי אותן עומדות בתור, והימים כמו להכעיס ימי רוחות וגשם... נתעכבתי ואמרתי להן מה שאמרתי... אמרתי, כי כל ארץ וארץ יש לה דוב יוסף שלה. אלא שם אין "אוכלים" אותו בכל פה על לב ריקן. שם מכירים, כנראה, כי לולא הוא, הדוב הזה, היה רע הרבה יותר', 'בערב פסח זה', דבר, 30.3.1950. ראו גם: מרדכי נאור, 'הצנע', בתוך: נאור, עולים, עמ' 101.
- 48 '...שמעתי אומרים שיהיו ביצים, דגים, בשר וכל טוב. ובכך, קוראות חביבות, משוכנעת אני שבאם תתאמתנה השמועות, אזי לפחות לזמן קצר נשכח את תרעומותינו נגד שר האספקה ואפילו נאחל לו חג שמח...', 'השתא בני חורין', לאשה, גיליון 26, 29.3.1950.
- 49 'תלונות לנו נשמיען', לאשה, גיליון 27, 5.4.1950, עמ' א.
- 50 'מה גרם לשוק השחור', מעריב, 5.10.1950.
- 51 'בית ישראל מקבל את פני השנה החדשה', מעריב, 11.9.1950.

העולם הזה, 22.11.1951

ההומור שימש בימים ההם, דרך נוספת של התמודדות עם הקשיים וסיפק מרפא ונחמה לנפש. טורי הסאטירה ומדורי הבדיחות והקריקטורות הקבועים בעיתונים, עסקו לעתים קרובות בעניין הצנע.⁵² נוסף לכך גם נדפסו מפעם לפעם פיליטונים משעשעים.⁵³ כך בטור הסאטירי 'יומנה של ליאורה' בשבועון 'לאשה', צוירו תלאותיה של עקרת הבית בצבעים קומיים:

...אבא נחם גם את אמא... למה שלא השיגה כלום לחג. היא רצתה להשיג רימונים אז אבא אמר שבקרוב הוא ילך לעתודות⁵⁴ ויביא לה רימונים כמה שתרצה... אז היא התחילה להתלונן שחיפשה במשך שעות תפוחים בשבילי ולא השיגה. 'למה לא אמרת לי מקודם', אמר אבא, 'הייתי נותן לך כתובת לתפוחים.' 'באמת?' אמרה אמא... 'בטח'... 'הנה שם בדירה של הפקיד מהמוסד הידוע... שם יש הרבה תפוחים.'⁵⁵

לא פלא הוא שכאשר חלפו החגים, נשמו עקרות הבית לרווחה.⁵⁶

52 ללא כותרת, חרות, 18.8.1950; 'חזון אחרית הימים של שר הקיצוב', חרות, 4.8.1950; 'עוזי ושות' – עצם ההשוואה הריהי חוצפה', הארץ, 23.2.1950; 'עוזי ושות' – פנת הגבר או יחי הפיקוח', הארץ, 27.2.1950; 'עוזי ושות' – חיפוש במקרה/ של המלכה אסתר', הארץ, 3.3.1950; 'חברה', מעריב, 4.1.1950.

53 ראו לדוגמה: 'מן ההווי / מעשה בשוק שחור...', 'לאשה', גיליון 24, 15.3.1950; 'י נץ', 'צנע 1951', חרות, 3.2.1950.

54 עתודות – הוא מה שאנו קוראים כיום מילואים.

55 'יומנה של ליאורה', 'לאשה', גיליון 1, 17.9.1950, עמ' 8.

56 'מה נשמע אצלנו?', הבוקר, 5.10.1950.

ד. הידרדרות באיכות המזונות

במקביל להצטמצמות מנות המזון, חלה גם ירידה תלולה באיכותן. לצרכנים שווקו מזונות שלא היו ראויים למאכל אדם.⁵⁷ המזונות שיוצרו בבתי החרושת היו מטיב גרוע והכילו חומרים שלא היו אמורים להכיל. בקפה, בממתקים ובמוצרים אחרים נמצאו אלמנטים זרים: חיפושיות, גרעינים מעופשים, נסורת עץ, חול, קש ואבנים.⁵⁸ הפיקוח על ייצור המזון ושיווקו לא היה יעיל למרות המאמצים, שכן הגוף המפקח סבל מקשיי תקציב. הוא חסר כוח אדם, תחבורה ואף צנצנות ללקיחת דוגמאות.⁵⁹ מצב התברואה הסביבתית וייצור המזונות היה כה קשה, עד כי במחלקת התברואה של משרד הבריאות הוצע להקים בתי דין מיוחדים לבריאות העם. מחברי ההצעה סברו, כי רשויות אכיפת החוק במדינה מתמקדות בענישת גנבים ורוצחים אף-על-פי שמפעלים המייצרים מזון מקולקל מסכנים יותר מהם את שלום הציבור.⁶⁰ לסבל המחסור, לטורח התורים ולירידה בטיב המוצרים, נוסף קושי חדש: הביקוש העצום וההיצע הזעום, גרמו לירידה בכבוד הלקוחות, שמרביתם – נשים; החנוונים זלזלו, התעללו ופגעו ברגשותיהן.⁶¹

- 57 ל' קורנפלד, 'זכויות הצרכן מהן?', הארץ, 10.10.1950. יש לציין כי בתקופת הצנע של מלחמת העולם השנייה, נודעו תופעות דומות, ראו: 'האספקה היום-יומית בדין עירית ת"א', הבוקר, 13.7.1942; 'מדוע פוחדת מכירת חלב-שתייה ומחירו מאמיר ועולה?', הבוקר, 29.6.1943.
- 58 'מעגל ההזלות מסתובב', לאשה, גיליון 28, 12.4.1950, עמ' א; 'עוללות התזונה', דבר, 1.2.1950. דוגמאות נוספות למצב התברואה: 'בבית האריזה של יצחק טנלר (הדגש במקור, א"ר), תל-אביב, נקבע שמצרכי מזון לילדים (אורז טחון) מתגלגלים על הרצפה המכוסה לכלוך רב. במצב זה אין להרשות לו להמשיך לארוז מצרכי מזון לילדים... ופלים: מצרך זה הנו במקרים רבים מיוצר בניגוד להוראות הקיימות. משתמשים למילוי בפסולת לחם, ביסקויטים וכדומה'. א"מ, תיקי משרד החקלאות, 'דוחות על פעילות אלף המזון', ג 2413/20. א"מ, תיקי משרד החקלאות, 'דוחות על פעילות אלף המזון', ג 2413/20. ראו גם: א"מ, תיקי דב יוסף, פ 24/702.
- 59 'עוללות התזונה', דבר, 1.2.1950; 'בשר מקולקל חולק בירושלים לראש השנה', חרות, 19.9.1950; 'סל מזונות או פאטה מורגאנה', חרות, 10.2.1950; א"מ, תיקי משרד החקלאות, 'דוחות על פעילות אלף המזון', ג 2413/20.
- 60 א"מ, תיקי משרד ראש הממשלה, 'בית דין לבריאות העם', ג 1382/5433. לפחות מקרה אחד שבו קופחו חייהם של שני ילדים בעקבות אכילת מזון בלתי-ראוי לאכילה נודע ברבים, ראו: הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S71-1731, א.ג.ד. מחיפה מתריע על הסכנות האורכות לבריאות הציבור, קול העם, 17.8.1952.
- 61 א"מ, ארכיון דב יוסף, תיק המלחמה בשוק השחור, פ 714/19, פרוטוקול ישיבת המטה למלחמה בשוק השחור, 29.9.1950, עמ' 12; באותו תיק ראו גם: מכתבו של "דובדבני לוועדה המרכזת של מפלגת פועלי א"י ולהנהלת הסיעה בכנסת מתאריך 18.9.1950; א"מ, תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה תשי"א, כרך ל"ב, 24.9.1950, עמ' 51, 61-62. גם בתקופת מלחמת העולם השנייה סבלו הנשים מעולם של נותני השרותים, מחסור חמור שרר בעיקר בתחום הבשר ולכן היו אלה הקצבים שהואשמו ביחס מזלזל בלקוחות. ראו: 'האספקה היום-יומית בדין עירית ת"א', הבוקר, 7.7.1942.

הקשר בין כמות הקלוריות והמרכיבים התזונתיים הבסיסיים שהבטיח דב יוסף לספק לאזרחי ישראל ובין תזונתן של עקרות הבית ובמיוחד אלה שהיו אימהות לילדים, לא היה גדול במיוחד. מגמה זו נמשכה גם בימיו של פנחס לבון, שבתפקידו כשר החקלאות היה אחראי על אספקת המזונות בסוף 1950 וב 1951. החמרה במגמה זו נרשמה גם בקיץ 1952 כשתפקיד אספקת המזונות חזר לידי דב יוסף. כמות המזונות שהובטחה, לא תמיד חולקה בפועל,⁶² כפי שכבר נוכחנו לדעת. גם לא כל המזון שחולק היה ראוי למאכל אדם. מלבד זאת, עקרות בית שהיו גם אמהות מסרו לרוב, חלק מן המנה שלהן לילדיהן (ולעתים גם לבני זוגן), שכן בראש סולם העדיפויות של עקרת הבית עמדה תזונת הילד ובריאותו.⁶³ החסר במרכיבים מרכזיים בתזונה לאורך תקופה כה ארוכה, נתן את אותותיו בציבור עקרות הבית, שנמנעו בין אם מחוסר מומן או מטעמי מצפון, מהשלמת סל המוצרים הביתי בשוק השחור. כך למשל נכתב בעיתון הבוקר:

אשה צעירה... אמרה: – את הביצים מוסרים לילדים, לפחות שיאכלו הם משהו. ואני בצאתי למקום עבודתי אחר פת דלה בריבה עם תה, מרגישה בזמן האחרון בחילה וחולשה כה גדולה עד כי אינני יכולה לעבוד עוד.⁶⁴

לתלונות אלה, היה על מה לסמוך. דב יוסף, שר האספקה וקיצוב היה מודע לכך שמגנת הקלוריות התיאורטית שהוקצבה לאזרח הייתה קטנה מהמקובלת בארצות אחרות בהן הונהגה מדיניות קיצוב.⁶⁵ יועץ התזונה במשרדו אף תבע ממנו להגדיל את המנה המוקצבת.

62 'משבוע לשבוע', הארץ, 28.11.1950; א"מ, ארכיון דב יוסף, תיק המלחמה בשוק השחור, פ 714/19, פרוטוקול ישיבת המטה למלחמה בשוק השחור, 29.9.1950, עמ' 9-10; באותו תיק ראו גם: מכתב י' דובדבני לוועדה המרכזת של מפלגת פועלי א"י ולהנהלת הסיעה בכנסת, 18.9.1950; 'שינויים בדרכי האספקה', הארץ, 9.1.1951.

63 א"מ, ארכיון דב יוסף, תיק המלחמה בשוק השחור, פ 714/19, פרוטוקול ישיבת המטה למלחמה בשוק השחור, 29.9.1950, עמ' 9; 'משבוע לשבוע', הארץ, 28.11.1950; 'סל מזונות או פאטה מורגאנה', חרות, 10.2.1950. 'יש יחס מיוחד מצד אנשי הישוב בארץ לילד. אם הילד מקופח – המשפחה כולה מרגישה עצמה המקופחת', א"מ, תיקי דב יוסף, פ 714/19, דברי שושנה הראלי מארגון אמהות עובדות, התייעצות עם הסקטור ההסתדרותי על דרכי המלחמה בשוק השחור, 1.10.1950, עמ' 22.

64 'שבוע שחור לעקרות-הבית', הבוקר, 13.3.1950. וראו גם: 'סורי עקרת הבית', לאשה, גיליון 2, 28.9.1950, עמ' 7.

65 מכל מקום כמות המזונות שנחשבה כהולמת את מינימום התזונה עמדה על 2800 קלוריות ברם, בפברואר 1950 הוחזק הציבור, על-פי עדותו של דב יוסף על 2500-2600 קלוריות ליום. ארכיון מדינת ישראל, תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה, כרך י"ט (ישיבה כ"ז/ש"י) עמ' 34; באוקטובר 1950, טען סופר מעריב, ירדה התזונה ל 2300 קלוריות בלבד. 'התזונה ירדה ל-2300 קלוריות', מעריב, 8.10.1950. 'מה גרם לשוק השחור', מעריב, 5.10.1950.

ממצאי סקר לתזונה שנערך מטעם המועצה המדעית לישראל ב 1950 העידו על כך, שאמנם משפחות עשירות, כפי שניתן היה לצפות, נמצאו במצב בריאותי ותזונתי טוב בהרבה ממשפחות עניות שילדיהן סבלו ממחלות חסר, אולם בכל המשפחות נשים היו הסובלות העיקריות מן הצנע. המחסור הגדול ביותר במזונות בזמן הצנע היה בתחום החלבונים מן החי: בשר, ביצים, דגים ועוף. המזונות הללו, כך עולה מן הסקר, חולקו באופן בלתי שוויוני בין חברי המשפחה: 'בולטת העובדה שבכל העדות חלוקת החלבונים החיים נעשית בעקר בין הילדים (בפרופורציה שונה מעדה לעדה), על כן במקרים רבים ההורים שניהם יחד מקופחים. אבל לעתים קרובות בולטת העובדה שהחלבונים מתחלקים בין האב והילדים או בעקר האב, והאם (ההדגשה במקור, א"ר) נשארת מקופחת מכאן ומכאן'.⁶⁶ בדיקת רמת ההמוגלובין בדם שנערכה למשתתפי הסקר העידה בכיורור על תוצאות התזונה הלקויה של האמהות ועל כך שמצבן רע מזה של האבות.⁶⁷ משרד האספקה והקיצוב היה ככל הנראה ער למשמעות תוצאות הסקר שהזמין. במאמר שראה אור במסגרת הפרסומים הרשמיים של המשרד יש התייחסות לסוגיית תצרוכת החלבונים אצל נשים. המאמר מתאר מחקר שנעשה בקבוצת נשים שניזונה מכמות מעטה במיוחד של חלבון מן החי. המחקר הצביע על כך שלאורך תקופה של עשרה שבועות לא נגרמו נזקים לבריאות הנשים.⁶⁸

בתחילת 1952 כבר נראו נזקים בריאותיים ודאיים. מספר הלידות המוקדמות גדל. הרופאים התקשו לקבוע האם היה זה המצב התזונתי של הנשים או שמא הלחץ הנפשי שבו היו נתונות עקב העמידה המתמדת בתורים ואי-הודאות באשר לעצם השגת המזונות.⁶⁹ נשים, כך נראה אפוא, הקריבו עצמן למען בני משפחתן, שכן ערכן נמדד בכושרן לדאוג לאחרים. אם המסר שהעבירו השלטונות לאוכלוסייה הוותיקה היה: צמצמו את הצריכה והקריבו מעט למען אחיכם העולים, הרי במשפחה הייתה זו האישה שהקריבה עצמה לטובת בני משפחתה. 'ההגדרה הנשית', אמרה קרול גיליגן בספרה הנודע בקול שונה, 'מזהה את הטוב עם הקרבה עצמית'.⁷⁰

בסוף 1950 דרש פנחס לבון מהממשלה שתגדיל את תקציב רכישת המזון. לטענתו ירדה הקצבת המזון לאוכלוסייה ב 20% ולא סיפקה את צורכי המינימום.⁷¹ הממשלה מצדה עשתה מאמצים גדולים להשיג מלאי מזונות, בלי לסטות ממדיניות העלייה

66 א"מ, תיק משרד החקלאות, גל/7641/0385.

67 למרות הניסוח הסתום, כוונת הכותב הייתה להשוות את רמת ההמוגלובין של האבות ושל האימהות לנורמה מקובלת באוכלוסייה בריאה ונורמלית.

68 אה"ע, דפים לתזונה, הוצאת משרד האספקה והקיצוב, יולי 1950, IV-23-6-71.

69 אצ"מ, F-49-1868, ויצו בישראל, כרך 5 (3), עמ' 17.

70 קרול גיליגן, בקול שונה, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 100.

71 א"מ, תרשומת ישיבות הממשלה השניה, כרך ג, 20.12.1950, עמ' 25.

החופשית. בלא בושה פשטה הממשלה ידה וביקשה לא רק מלוות ומענקים שיסייעו לה לקלוט את שטף העולים, אלא אף תרומות של מוצרי מזון.⁷²

ה. מה יאכלו הילדים?

נטל נוסף, שהיה קשה מנשוא, הוטל על שכמן של אימהות לתינוקות וילדים רכים, שכן מחסור חריף שרר בשוק מצרכי המזון המיוחדים לאוכלוסייה זו. בננות חולקו לתינוקות עד גיל שנה בלבד. קורנפלור, ביסקוויטים, אורז טחון, אבקת חלב,⁷³ חמאה, שמנת ודבש, לא ניתן היה להשיג בעיר כלל. האימהות העירוניות חשו שאי-צדק בולט נעשה להן מכיוון שתזונתם של הפעוטות הכפריים הייתה ככל הנראה טובה יותר.⁷⁴ וכך, אחרי שחונכו במשך שנים בידי מומחים להזין את התינוקות בשפע, נדרשו לשנות את הרגליהן ולהסתפק במעט. דרישה זו הייתה לדעת סופר מעריב בלתי מציאותית. אימהות אינן נותנות אימון במומחים של משרד הקיצוב וזה האחרון אדיש למצוקתן הנפשית. אין כל קשר בין התזונה המומלצת לתינוקות בתחנות 'טיפת חלב' לבין מה שניתן להשיג בפועל.⁷⁵

סופר מעריב עמד על הדרכים בהן השלימו אימהות את רמת המזונות הנחוצה לפעוטות. הן העניקו לילדיהן את מנתן ולעתים קרובות גם חלק ממנת אבותיהם. מכיוון שרמת התזונה של ההורים ירדה, הידרדרה גם בריאותם. כחולים היו זכאים, על פי תקנות הצנע, לתוספת מזון. מחלת אחד ההורים זיכתה את המשפחה בתוספת של לפחות תריסר ביצים בחודש ועוד קילו או שניים של בשר עוף ולעתים גם חמאה. דרך אחרת להשלים את סל המזונות של הילדים הייתה רכישת מוצרים בשוק השחור.⁷⁶

72 משה שרת מעיד בממשלה על פגישתו עם מר אצ'יסון האמריקני. 'בכל זאת חשבתי שלא כדאי לי רק להרביץ תורה ושצריך לנסות להפיק איזו תועלת ממשית לאלתר. אמרתי: בענין הדחוף ביותר הייתי מציג את בעיית העזרה במזון נוכח המחסור הגדול בדולרים ונוכח העובדה, שלכם יש עודפי מזון, ותתנו לנו או מזון ללא תשלום או מזון באשראי בתנאים נוחים. בנקודה זו נכנס מר אבן בשיחה ואמר: יש תקדימים, החלטתם לתת מזון להודו וליוגוסלביה. פה הגיב מר אצ'יסון: תקדימים גרועים, תקדימים פסולים... אנחנו מחבלים בנוהל שלנו, אנחנו ממציאים כל מיני תירוצים ומעקמים את הדין כדי להציל אנשים ממוות, כי שם בהודו וביוגוסלביה יש רעב... היה שם איש אחד שאמר: תפוחי אדמה. אמרתי: העיקר זוהי חיטה ובשר, גם סוכר היה כדאי לקבל. הדבר נשאר בצריך עיון, ומר אבן יבוא עוד בדברים עם המחלקה.' א"מ, תרשומת ישיבות הממשלה השניה, כרך ל"ב, 16.10.1950, עמ' 5-6.

73 'מה נשמע אצלנו', הבוקר, 28.9.1950; ברוך ווניצקי, 'על המחיה ועל "הקלקלה"', חרות, 20.1.1950; תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה תשי"א, כרך ל"ב, 24.9.1950, עמ' 60-62; תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה, כרך ל"ב, 5.10.1950, עמ' 13.

74 ל' קורנפלד, 'זכויות הצרכן מהן?' הארץ, 10.10.1950.

75 ש' שניצר, 'מלחמת האמהות בשר הקיצוב', מעריב, 1.9.1950.

76 'מה נשמע אצלנו?', הבוקר, 28.9.1950. ראו גם: 'עקרת הבית משמיעה את קולה', דבר הפועלת, גיליון 1, פברואר תשי"ז, עמ' 211.

ב 1950 פרצו בקרב אוכלוסיית הילדים מגפת סקרלטינה וכן מגפת פוליו – שיתוק הילדים. האחרונה הטילה חתתה על האימהות, שמעתה, נוסף על כל קשייהן ההכרח להחזיק את ילדיהן בבית, במשך כל שעות היום, מפחד הידבקות במחלה הקשה.⁷⁷ לאור החששות הללו, הפך כעסן על המחסור באספקת מזונות בריאים לילדים לתסכול נורא. במאמר שכתרתו 'המחלות אימת האימהות' תיארה הכותבת חנה מאירהוף את תחושותיהן.

...הרופא עם נרתיקו בידו דוהר בחוצות במכוניתו, הולך מבית לבית, מרגיע, משקיט, רושם תרופות. העיקר, אומר הוא לחזק את הילד! לחסנו! כן, לחסנו צריך! במה אפשר לחסנו, האם במנת הבשר הקפוא המלא שומן? לא פרי, לא ירק, לא מנת עוף נוספת. היתכן עתה בעונת המחלות להשאיר את הילד ללא מזון מספיק? וכיצד ילחם נגד כל החידקים והנגיפים האורבים לבריאותו? לא ולא, כזאת לא יתכן, מוכרחים למצוא דרך לספק לילדינו את המזון הדרוש להם. אל שאננות! הדאגה לבריאות ילדינו אינה נופלת מהדאגה לבטחון המדינה. בדור זה, ההולך וגדל, תלוי עתידנו! אנו זועקות וזעקתנו אינה נשמעת. בודדה היא האם במאבקה להגנת בריאות ילדיה. כוחותיה גדלים ואין לאל ידה לתקן את המצב...⁷⁸

מחסור חריף בסבון, דווקא בתקופה בה רבו המחלות, הקשה על שמירת רמה נאותה של היגיינה, והוסיף גם הוא לדאגה.⁷⁹ בפברואר 1952 בעקבות כינוס רופאי ילדים התברר כי תמותת התינוקות עלתה באורח ניכר.⁸⁰ בקיץ 1952 פרסמה המועצה הרפואית לענייני תזונה את חוות דעתה כי שכבות העם הנאלצות להתקיים רק על המנות המוקצבות אינן מקבלות תזונה מספקת.⁸¹ ליליאן קורנפלד, שמאז הצנע של שנות מלחמת העולם השנייה התפרסמה בזכות טורי התזונה ומתכוני הצנע שלה העירה, כי גם ללא הביסוס המדעי יודעת כל עקרת בית מה דלה התזונה אותה היא מגישה לבני ביתה.⁸² ועדת המשנה של המועצה לתזונה מצאה שיש צורך דחוף בשיפור אספקת המזון, בעיקר לגילאים הנמוכים של הילדים. הרופאים דרשו הגדלה של מנת הביצים, החלב, תוצרת החלב ועוד.⁸³

77 'פינת הילד ברדיו', לאשה, גיליון 35, 31.5.1950, עמ' 3.

78 חנה מאירהוף, 'המחלות אימת האמהות', לאשה, גיליון 35, 31.5.1950, עמ' 1.

79 א"מ, ארכיון דב יוסף, פ 714/19, ישיבת המטה למלחמה בשוק השחור, 29.9.1950, עמ' 11.

80 אצ"מ, F-49-1868, ויצו בישראל, כרך 5 (3), פברואר 1952, עמ' 17.

81 'מצב התזונה', חרות, 18.8.1952.

82 ליליאן קורנפלד, 'היש שיטה וכיוון באספקת מזונותינו?', הארץ, 19.8.1952.

83 דב יוסף לחץ על המועצה הרפואית לשמור על סודיות דיוניה', הבוקר, 12.9.1952.

מצבן של השכבות שהסתמכו רק על המנות המוקצבות היה קשה, אך נורא היה מצבן של אלה שלא היה ביכולתם לקנות אפילו את המנות המוקצבות. שכבה זו, כך מצטייר בעיתונות, הלכה וגדלה ובסתיו 1952, בשעה שמחירי המזון האמירו, מזונות טובים למאכל נרקבו בחנויות.⁸⁴ ביקורו של מומחה האו"ם לתזונה בארץ באותה העת, הוביל לחשיפת ממצאים מביכים באשר למצב השכבות החלשות באוכלוסייה. המומחה טען כי במשך מסעותיו הרבים בעולם, לא ראה מקרים רבים כל כך של תת-תזונה כמו בביקורו זה בישראל.⁸⁵

לאחר שבסוף שנת 1952, השתפר מצב התזונה בארץ במידת-מה, שב והורע בראשית 1953. הסיבה לכך הייתה עלייה תלולה במחירי המזון, שגרמה לכך שיותר תושבים של שכונות העוני מכרו את מנותיהם כדי להשיג די לחם.⁸⁶ הממשלה, שביקשה דווקא בתקופה זו לבטל את הסובסידיות על מוצרי חלב, הוזהרה שלא לעשות כן.⁸⁷

1. קיצוב מוצרי הלבשה והנעלה

בסוף יולי 1950 הכריז שר האספקה והקיצוב על הגבלת האספקה של מוצרי הלבשה והנעלה. הצו החדש עורר תרעומת גדולה בקרב הציבור.⁸⁸ במיוחד זעמו חוגי המסחר והתעשייה, שחששו מאבדן הכנסות וקריסת עסקים. הסוחרים סגרו את החנויות. מעט לפני הסגירה ומיד לאחריה הגיבו עקרות הבית לצו החדש בהסתערות בלתי מבוקרת על החנויות.⁸⁹ פרסום הצו מוטט את מעט האמון שעוד היה לציבור ביכולת של הממשלה לשלוט במצב המשק והאספקה. הממשלה הופתעה, כך נדמה, מעצמת התגובה של

84 אצ"מ, S71-1731, 'מצב התזונה', חרות, 18.8.1952; 'קמחי', 'תפריט רוזה בחגים', מעריב, 12.9.1952.

85 ד"ר פישביין ציין כי את מקרי התת-תזונה ראה בין תושבי מעברת תלפיות ובבית-החולים 'הדסה'. הוא ביקר את המצב הסניטרי הגרוע במעברה ומנה שלוש סיבות עיקריות לתופעות תת-התזונה בארץ: חוסר מזון, שימוש בלתי יעיל במזון הקיים ומחלות, בעיקר מחלות מעיים בקרב הילדים. 'מומחה או"ם קובל על תת-תזונה בארץ', הארץ, 22.10.1952.

86 אצ"מ, S71-1731, 'העלאת מחירי המזון מסכנת את הבריאות', ידיעות אחרונות, 6.1.1953.

87 אצ"מ, S71-1731, 'מומחה לתזונה מזהיר הממשלה מפני ביטול הסובסידיה לחלב', הבוקר, 22.2.1953; 'בריאות העם ירודה ואסור לערערה יותר', קול העם, 22.3.1953; 'פרופ' שטראוס מזהיר מפני ביטול הסובסידיה לחלב ותוצרתו', הצופה, 22.2.1953; 'פרופ' שטראוס על מדיניות התזונה', הארץ, 22.2.1953.

88 יש להעיר שבתחילת דרכו של הצו, הקצבת נקודות הביגוד הייתה שוויונית רק ביחס לאוכלוסייה היהודית. לערבים הוקצבו לכתחילה פחות נקודות מאשר ליהודים. ביישובים העירוניים הוקצב אותו מספר נקודות ואילו ביישובים הכפריים הייתה חלוקה לשלוש רמות: 1. ישוב בדואים מרוחק 40 נקודות לבוש ו 40 לנעלים. 2. בכפר חקלאי טהור 50 נקודות לבוש ו 40 לנעלים. 3. בכפר קרוב לעיר 60 נקודות לבוש ו 40 לנעלים. א"מ, תיקי משרד האספקה והקיצוב, ג 195/2/3/1.

89 א"מ, תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה, כרך כ"ח, 6.8.1950, עמ' 7; 'בהלת קניות כתום שביתת המסחר', הארץ, 10.8.1950.

הציבור, וקיימה דיון מתוח שבסיומו הוחלט על הקמת ועדה לבדיקת הצו.⁹⁰ בישיבות הוועדה השתתפו גם נציגות ארגוני הנשים להגנה על הצרכן.⁹¹ תגובתן הקשה של עקרות הבית לצו⁹² נבעה, כך נראה, מהלחץ שבו היו נתונות לאורך התקופה הארוכה של קיצוב המזונות, אי-הצדק שחשו שנגרם להן בשל אי-השוויון בחלוקה, הפגמים הבולטים שהיו בצו וכן בשל הפגיעה הצפויה של הצו באורח חייהן.⁹³ דרכי התמודדות עקרות הבית עם צו הקיצוב על מוצרי ההלבשה וההנעלה דמו במהותן לדרך בה התמודדו עם קיצוב המזונות. גם כאן ביטאו את מורת רוחן וביקורתן על הצו מצד אחד, וגייסו את ההומור והיצירתיות שלהן, מן הצד השני. טור משעשע במיוחד פרסמה אורה שם-אור בהבוקר:

ובכן, ראשית כל יש לנצל את ימי הקיץ החמים ולהלך בבית ערומים. הילדים כמובן יכולים להלך ערומים גם בחוץ. באופן כזה נשמור על הבגדים הקיציים לעונת החורף מי שיש לה בגד-ים מחלק אחד יכולה לקפוץ בו לחנות מכלת או לאטליו. את החלוק יש לשמור לזמנים בהם, הוא ישמש כשמלת ערב נהדרת. אשר לנעליים, הענין הוא מסובך יותר, לפחות לגבי הילדים. הם אינם רגילים ללכת יחפים ולא ביום אחד יתרגלו לכך. זוג אחד צריך לשמש להם לשנה תמימה למרות העובדה המשונה (אך האמיתית) שרגליהן גדלות לפחות בשני מספרים תוך אותה שנה. ובכן, שתי ברירות לפניך: אם ללכת בעקבות הסינים ולקשור את רגלי ילדיך בתחבושות, באופן הדוק ביותר, למען לא תגדלנה – או לקנות מראש נעלים גדולות בהן תשחה רגל הילד. אל תשימי לב להוראות האורטופדים הטוענים שלבריאות הרגל צריכה הנעל להיות מתאימה בגודלה; ד"ר דב יוסף מטיב לדעת.⁹⁴

90 א"מ, תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה, כרך כ"ח, 6.8.1950.

91 א"מ, תיקי משרד האספקה והקיצוב, ג 195/2/3/1.

92 תלונות עיתונאים-גברים כנגד הצו, נסבו על אי-השוויון שהוא עתיד להביא, ראו: שלום רוזנפלד, 'איש לא בא יחף למסיבה', מעריב, 4.8.1950; דוד גלעד, 'צרכן, סוחר ויצרן – על תסבוכת הקיצוב', מעריב, 8.8.1950. מפי עקרות הבית נשמע מסר כפול. הן לא טענו גלויות כנגד עצם הקיצוב, כי רעיון קליטת העלייה והחיסכון במטבע זר היה מקובל עליהן. עם זאת ביקרו חריפות את ליקויי הצו. ניתן להתרשם עם זאת שעידון הביקורת הגלויה על הצו, באה לכסות על רגשותיהן האמיתיים, שבאו לידי ביטוי בין השאר בפיליטון שבעמוד זה (הערה 112). ראו: שמעון סאמט, 'כיצד קיבלה תל-אביב את פני הקיצוב?', הארץ, 1.8.1950; 'חינוך לאזרחות', דבר הפועלת, גיליון 7, אב תש"י, עמ' 188.

93 א"מ, תיקי דב יוסף, פ 714/19, התייעצות עם הסקטור ההסתדרותי על דרכי המלחמה בשוק השחור, 1.10.1950, עמ' 20-21; תיקי משרד האספקה והקיצוב, ג 195/2/3/1, ישיבת הוועדה הציבורית שהוקמה בקשר עם צו ההגנה (קיצוב מוצרי הלבשה, הנעלה וסחורות אחרות), 11.8.1950, עמ' 2, 4.

94 אורה שם אור, 'לאור הצו הגן-עדני', הבוקר, 10.8.1950.

אותן התופעות שליוו את הקיצוב במזון אפיינו גם את קיצוב ההלבשה וההנעלה. בשוק שרר מחסור קיצוני, ומוצרי יסוד כבד לבן או בד חקי מאיכות טובה אי-אפשר היה להשיג. טיב המוצרים הדרדר עד כדי כך שנעלי ילדים שיוצרו מתחליפי עור, החזיקו מעמד שבועות ספורים בלבד. גם איכותם של בגדי 'לכל' שנועדו לספק הלבשה בסיסית במחיר נמוך הייתה גרועה. בניגוד לתכנית הצנע האנגלית, שהקפידה על טיב ובמיוחד על עיצוב חדשני, היה עיצוב בגדי הצנע הישראליים מיושן ובלתי אטרקטיבי.⁹⁵

בשנתיים בהם נתקיים משטר הקיצוב והפיקוח הקפדני על מוצרי הטקסטיל חלו עליות ומורדות בביקוש. החל מקיץ 1952, לאחר עליית המחירים התלולה שחלה בעקבות יישום המדיניות הכלכלית החדשה של הממשלה נוצר שפל חסר תקדים בביקוש למוצרי הלבשה והנעלה. מחירי הבגדים בשוק החופשי היו מעל ליכולתו של הצרכן הממוצע, ואילו במוצרי ההלבשה של 'לכל', לא היה כל עניין.⁹⁶ עם זאת, גם שנתיים לאחר שהוצא הצו ולמרות קובלנות חוזרות ונשנות, שרר מחסור חמור במוצרים בסיסיים ליולדות ולתינוקות.⁹⁷ החל מקיץ 1950 החלו להופיע בטורי הנשים הצעות שיסייעו לנשים להתגבר על המחסור. למרות הרתיעה הראשונית מהחלפת בגדים בין זרים, הוצע להקים תחנות החלפה (יד שנייה) לביגוד והנעלה של ילדים.⁹⁸ בטור 'אפנת הארץ' ניסחה הכותבת את 'עשרת הדברות לקונה', היינו עקרונות הצריכה הנכונה והמתאימה לתקופה זו של מחסור:

א. התרחקי מכל דבר קיצוני. ב. הימנעי מהפרזות של אופנה החולפות מהר. מי יודע אימתי תוכלי שוב לקנות לך משהו. ג. אל תדקדקי יותר מדי במידת האריג ובאורך השמלה וברחבה, כדי שבשעת הצורך תוכלי לעשות שינויים. ד. קני את המעולה ביותר שידך משגת. ה. המנעי מהידור מופרז, שאינו הולם את הזמן הזה. ו. זכרי שאריג חדגוני אינו מתיישן. ז. זכרי שגם האריג הפשוט ביותר עושה רושם הדור, אם המלבוש תפור תפירה מעולה. ח. זכרי, שגם שמלה ספורטיבית יכולה להיות הדורה מאד... שאינה מתיישנת, ושהיא מתאימה לכל הזדמנות. ט. דקדקי בתיאום הצבעים. י. אל תבחרי לתלבשתך כמה צבעי יסוד אלא צבע-יסוד אחד, כדי שלאחר זמן לא תתהלכי כאחד התוכיים הססגוניים.⁹⁹

למרות הקיצוב החמור ובצד שלל הצעות חסכוניות של שמלות הבוקר נוסח הצנע, הוסיפו העיתונים האזרחיים להדפיס את טורי האפנה שהציגו מבחר שמלות ערב

95 אילה רז, חליפות העתים, ישראל 1996 (להלן: רז, חליפות), עמ' 144.

96 רז, חליפות, עמ' 142.

97 רבקה כצנלסון, 'מדאגות עקרת הבית', דבר הפועלת, גיליון 7 (תמוז תשי"ב), עמ' 124.

98 'לאשה ולבית – משבוע לשבוע', הארץ, 15.8.1950.

99 עליזה, 'אפנת הארץ – עשר נקודות למלבושי קיץ', הארץ, 24.8.1950.

עשויות משי, את מיטב אפנת פריס ואת הדוגמאות האחרונות של מעילי הפרווה.¹⁰⁰ לאלה שקצרה ידן מלהשיג את הבדים הדרושים באיכות ובכמות וחשו מחויבות לצו האופנה, באה ההצלה מכיוון אחר:

כדי שתלבשי מה שידך משגת באופן שתרגישי את עצמך בטוב ותהיי לבושה היטב באמת... כאן עוזרת לך האופנה עצמה השנה. השמלה הארוכה שוב אינה חובה. כשאת לובשת שמלה קצרה, אמרי בפשטות, שאת נכנעת לאופנה של לונדון ושל ניו-יורק, ואינך מחשיבה את מצוותיה של פאריס (אגב, שם עדיין מעדיפים את האופנה 'הארוכה' וקרניולינות נרחבות). ביחוד ה'איין' יחסוך לך נקודות ואריג: הצאיית צרה היא חסכונית, הדורה ונאה. מחשוף גדול, ההולם ביחוד הזדמנויות חגיגיות אינו עולה בכסף ובנקודות...¹⁰¹

ההקפדה על המראה החיצוני הנאה, המטופח, הרענן והאופנתי היוותה בעיני חוגי הנשים האזרחיות, לא רק סימן של מעמד חברתי מסוים, אלא ערך בפני עצמו.¹⁰² בעיתונות הנשים האזרחית, פורסמו למרות ואולי בגלל ההרעה בתנאי החיים, רשימות הדרכה שכללו עצות לטיפוח היופי מזה ולשמירה על מורל גבוה מזה. הכותבות קראו לנשים שלא להיכנע למצב הרוח הקשה ועודדו אותן לצאת מהבית ולבלות.¹⁰³ מדוע המשיכו עיתונים מסוימים להדפיס את טורי אפנת החוץ? מדוע לא הסתפקו במתן עצות המתאימות לכיס ולחוק? האם נהגו כך מפני שבסופו של דבר המצב לא היה כה נורא ובכל זאת נמצאו נשים שיכולות היו לממש את צווי האפנה? האם נהגו כך מפני שראו בדיווח על חידושי האפנה הפריסאית מידע תרבותי חיוני ומעניין, גם אם לא שימושי,

100 עליזה, 'אפנת הארץ, האופנה לערב', הארץ, 12.3.1950; עליזה, 'אופנת הארץ – פרוות', הארץ, 20.11.1950; 'מדור האשה – צנע בפריז', חרות, 5.10.1950.

101 עליזה, 'אפנת הארץ – שמלות להזדמנויות חגיגיות', הארץ, 27.11.1950.

102 חברת קיבוץ פונה למערכת עיתון לאשה ושואלת האם היא, כחברת קיבוץ, רשאית להשתמש במוצרי קוסמטיקה? תשובת המערכת הייתה חיובית: 'את דעתנו הבענו לא פעם: אשה באשר היא – צריכה לשמור על יפיה על אחת כמה וכמה בארצנו ברוכת השמש והחום... אם הסתכלת בראי ונבהלת, מוטב שתאזרי עוז, תפני למכון יופי ותבקשי הוראות מפורטות ומודגמות לטיפול מלא ויסודי שתוכלי לבצע בחדרך, בקיבוץ'. 'תיבת הדואר', לאשה, 4.1.1950, עמ' 3.

103 במסגרת ההוראות לשיפור המראה נכללה גם העצה הבאה: 'עתה התמתחי בכורסה כשרגליך על שרפרף אשר תגביהי ע"י כרים מעל לגובה הכורסה או הספה. הניחי גם כר תחת גבך, השעני ועצמי את עיניך ל 5 דקות ללא כל מחשבות. התאמצי לשקוע בעולם הדמדומים'. מירה, 'לאשה ולמשפחה – ובכן, את יוצאת הערב', חרות, 12.1.1950; בחרות, אחד מעיתוני הבורגנות, אף הודרכו נשים באשר לתנועות הגוף הראויות והבלתי-ראויות, מירה, 'לאשה ולמשפחה – שמרי נא על תנועותיך', חרות, 8.2.1950.

תצוגת חלון ראווה בתל-אביב, 1.8.1950
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: טדי בראונר]

ממש כפי שדווחו חדשות מהעולם בתחומים אחרים? או שמא היה זה כעין מוצא אסקפיסטי מתלאות חיי היום-יום?¹⁰⁴ ניסיון להשוות תקופה זאת עם תקופת הצנע של מלחמת העולם השנייה בסוגיית הביקוש למידע על אֶפנת חו"ל לא יעלה יפה, מפני שבתקופת מלחמת העולם השנייה, עם כיבוש פאריס, נעלם מודל החיקוי המרכזי. בבריטניה ובארצות הברית הונהגה תוכנית 'תועלת', וארץ-ישראל עצמה הפכה למוקד של ייצור אפנה. מוקד שלא הצליח

104 אלימור זילברמן (עורכת תכניות אפנה בטלוויזיה) (בשיחה עמי פברואר 1999), סבורה כי ניתן להשוות עדכנות בענייני אפנה בקרב נשים בשנות החמישים להתעניינות בפוליטיקה עולמית בקרב גברים באותה עת. היה זה סוג של מידע חיוני להקניית סטטוס חברתי גבוה. עוד סברה כי נשים עדכנו (על-ידי תיקונים ותוספות) את בגדיהן כדי להתאימם לפחות לרוח האפנתית גם אם לא לכל מרכיביה. הרצון להתעדכן ולהראות לשעה קלה אפנתית ויפה, היה לדעתה סוג של בריחה מההתמודדות הקשה של חיי היום-יום. מראה נאה ולו לכמה שעות העניק הפוגה ומרגוע לנפש.

לייצר די כדי לעמוד בביקוש הרב לתוצרתו.¹⁰⁵ בשנות החמישים, לעומת זאת חזרה פריס למעמדה הקודם כבירת האפנה העולמית וקשה היה להתעלם מכך. ממד נוסף המבטל את יכולתנו להשוות את שתי התקופות מהווה העובדה שבגדי ה'תועלת' שיוצרו בארץ, עוצבו בהשראת אפנת המלחמה בבריטניה ועיצובם נחשב הולם, ואף איכותם הייתה סבירה בהתחשב בנסיבות. אפנת בגדי 'לכל' לעומת זאת לקתה גם בסגנונה המיושן וגם באיכותה הגרועה.¹⁰⁶

דרישת הנשים למידע אודות חידושי אפנת פאריס בראשית שנות החמישים, הייתה עצומה והביקוש גבר על ערכים אחרים. דוגמא מאלפת לכך ניתן למצוא בכתב העת הפמיניסטי האשה במדינה, שם ביקשה העורכת לחנך את קוראותיה: 'ועכשיו נשאל את עצמנו אנו הנשים העבריות, העומדות במערכת מלחמת הקיום הקשה ובקופת בנין מולדתנו הדורשים קרבנות זיעה ודם, הגם עלינו מוטל לעבוד כשפחות לאותה המלכה הבין לאומית "אפנה" שאינה מתאימה לנו וליכולתנו?'¹⁰⁷ שנה לאחר הטפת מוסר זו, נכנעה העורכת וכללה בכתב העת את דיווחי האפנה של שתיים מכתבותיה שביקרו בפאריס ובניו-יורק. מכאן ואילך הייתה דרכו של טור חידושי אפנת חו"ל סלולה.¹⁰⁸

ז. מי מוביל את החברה ולאן?

נראה כי למרות קשיי השעה והצניעות המתבקשת, קיימה שכבה מסוימת באוכלוסייה חיי שפע. באירועים חברתיים נוצצים נראו נשים וגברים לבושים היטב. בגדיהם נשלחו לעתים קרובות מחו"ל, או נתפרו בידי תופרות וחייטי עלית מקומיים.¹⁰⁹ לעתים היו אלה שליחים, שיצאו מטעם המדינה לחו"ל והצטיידו שם בלבוש הראוי. אלה לא החביאו את מחלצותיהם בארון, אלא הציגו אותם לראווה בכל הזדמנות ראויה.¹¹⁰ ויצ"ו, שחוג חברותיו באו מהמחנה האזרחי ארגנו בחורף 1952 הגרלה שהכנסותיה נועדו לסייע לציבור העולים במעברות. כריסטיאן דיור שהיה אז האופנאי המוביל בפאריס תרם

105 רז, חליפות, עמ' 105-100.

106 רז, חליפות, עמ' 105-106, 137, 142.

107 'אפנה תכליתית והטעם הטוב', האשה במדינה, גיליון 16-17 (3-4) (חשון-כסלו תשי"א), עמ' 43.

108 'אופנת האביב', פאריס, ניו-יורק, תל-אביב, האשה במדינה, גיליון 20-21 (7-8) (מרס-אפריל 1951), עמ' 83. 'הקו החדש באופנת פריז', האשה במדינה, גיליון 27-28 (מאי-יוני 1952) עמ' 24; 'כיוון חדש באופנת פאריס?', האשה במדינה, גיליון 29 (יולי 1952), עמ' 41.

109 לולה בר והייליג היו שני שמות ידועים שנוכרו באחת מישיבות הממשלה. א"מ, תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה, כרך כ"ח, 6.8.1950, עמ' 14. על לולה בר דובר רבות. 'לא איכפת כל-כך, אם בקבלות פנים רשמיות עתידות של ממשלת ישראל לא אפגש עוד עם תופרת-החצר שכל זכותה לבנין המדינה שהיא מלבישה את נשי המנהיגים לפי האופנה האחרונה'. 'גן-העדן האבוד', מעריב, 4.8.1950.

110 ראו: תיאור הופעתו של דב יוסף שר האספקה והקיצוב, 'איש לא בא יחף', מעריב, 4.8.1950. ראו גם: 'גן-העדן האבוד', מעריב, 4.8.1950.

לאירוע שמלת ערב שאותה כינה 'ישראל'. בהגרלה הראשונה שארגנה ויצ"ו העולמית בפאריס זכתה בשמלה אשתו של המזכיר הראשון של משלחת ישראל. היא שבה ותרמה את השמלה והגרלה חוזרת נערכה בתל-אביב. האירוע נחל הצלחה לא מבוטלת שהעידה, כך נדמה, לא רק על רוח ההתנדבות כי אם גם על הביקוש הרב לשמלה.¹¹¹ לא רק החוגים האזרחיים חטאו באהבת ההידור. נראה כי הנורמה החברתית גם בקרב קבוצות אחרות לא הייתה לבוש צנוע, שהתאים לתנאי השעה אלא היפוכו של דבר.

אין זה פרט חיובי לחברה שלנו, שלא הראתה עד עתה אף נסיון כלשהו לגנות התנהגות מעין זו. שכן למעשה היו צריכים דוקא אלה, העוברים על גבולות האמצעים והאפשרויות – והרצוי – שברשותנו, להרגיש עצמם שלא במקומם, ולא כמקרה ההפוך אצלנו. אלא, שכך היא העובדה הקיימת במערכותינו. וההשוואה עם אותן נשים יהודיות בבירות אירופה, שבתוך אוכלוסיה מידלדלת והולכת לבשו לראווה את פרוותיהן ויהלומיהן בבתי הקפה, המעוררות מנוד-ראש ושאלה: איך יכול אדם להיות כה מחוסר-טאקט?... דומתני, שכאן תפקיד הגון לנשי חוגי הפקידות הגבוהה: לקבוע את הרמה לפרצופה הכללי של החברה שלנו וליצור שוב את זה, שאנו זקוקים לו – פשטות ואחידות.¹¹²

בדבריה של הכותבת מסתתרת לא רק קריאה של השדה החברתי-מעמדי, אלא גם ביקורת נוקבת על נשות הפקידות הגבוהה שמוצאן, ככל הנראה, היה מזרח אירופי. הכותבת, משקפת בדבריה עמדה מתנשאת שאפיינה נשים ממוצא גרמני. שכן, נשים גרמניות אמידות, לא נהגו להפגין את עושרן ברבים, בוודאי לא בתקופות מחסור. התנהגות שכזו, העידה על חוסר טעם וחוסר טקט. הכותבת מבקשת ככל הנראה להסביר, את חוסר הטעם שמפגינה העילית החברתית על-ידי הפנייה לתרבות המוצא שלה. מה שמסתתר מאחורי הטענה שלה, ברובד עמוק יותר הוא, שתפיסה אידאולוגית, חזקה ככל שתהיה, אינה יכולה להתגבר על קודים תרבותיים הנטועים היטב במנטליות של יחידים, וכך שמה שקובע בסופו של דבר את דרך ההתנהגות היא המנטליות הקשורה בארץ המוצא.¹¹³

ביקורת נוקבת על כניעת נשי מעמד העובדים לצווי אפנה המתאימים לנשים אמידות, השמיעה גם ימימה טשרנוביץ' בדבר. בקשר להזמנה לנשף העיתונאים שנערך בפברואר, 1950.¹¹⁴ במאמר שהתפרסם בדבר הפועלת, בקיץ 1950, הכירה הכותבת

111 אצ"מ, F-49-1868, ויצו בישראל, כרך 5 (3) (פברואר 1952), עמ' 2.

112 עליזה הולדהיים, 'לאשה ולבית – הידור וצנע', הארץ, 23.1.1951.

113 שיחה עם לאה אזיה, 2.12.1998.

114 ימימה טשרנוביץ', 'אין לי שמלה ארוכה', דבר, 22.2.1950.

בעובדה, שמעמד העובדים שואף לחקות את מאפייני החיים של בעלי היכולת בכל תחומי החיים, ולא רק בתחום האפנה. האצבע המאשימה לא הופנתה כלפי הבורגנות אלא כלפי מעמד העובדים עצמו.

לפני מספר חדשים נסעתי במכונית בין-עירונית עם קבוצת עובדי-המדינה... במשך שעתים של נסיעה... לא פתח איש מהם עתון, לא דיבר על פוליטיקה, לא שוחח שיחת-רעים; הם עסקו רק בדרגות והבדלים אשר בתנאי העבודה; ועשו רושם (כמו רבים אחרים), שהציבור, אשר אלה הם נציגיו, חולה באיזו מחלת-נפש של רדיפה אחרי נוחות-החיים וקלות-החיים... לכאורה, היעוד העצום הזה להדריך... עולים מחוסרי-כל, צריך היה למלא את לבם של תושבי הארץ... הרגשת זכות וסיפוק. אך למעשה, ההכרה שהם – הפועל המקצועי, הרופא, הפקיד, – נחוצים מאוד, כי אין להם מתחרים בין הממונים האלה שהגיעו לארץ, מעבירה את האנשים על דעתם, נוסכת בהם שגעון של גדלות ומעוררת אותם לחיות ללא חשבון... לא נשלים עם הצללים הכבדים מאוד בחיי מעמדות אחרים במדינה, אבל לא נבריה את הצללים האלה על-ידי הבולמוס שאחז בציבור העובדים.¹¹⁵

ביקורת פוליטית נוקבת על נוהגי האליטה הביורוקרטית נשמעה בכנסת בעת הדיון על צו הקיצוב להלבשה והנעלה מפי ברל רפטור ממפ"ם אשר קרא להחדרת אווירה של צנע ורמת חיים פשוטה.¹¹⁶ עקרות הבית העירונית, שאצרו בידיהן 70% מהתקציב המשפחתי¹¹⁷ וקבעו לכן במידה רבה את סל הצריכה המשפחתי, הובילו, כך נדמה, את מגמת החיקוי של נוהגי הצריכה של האליטות הנסתרות של החברה – אצולת הממון.

115 ר"כ, 'עם העתון כל בוקר', דבר הפועלת, גיליון 7 (אב תשי"ג), עמ' 182. ראו גם: רבקה כצנלסון, 'צנע של ממש', דבר הפועלת, גיליון 3-2 (שבת-אדר תשי"ב), עמ' 34-33. רבקה כצנלסון, 'מדאגות עקרת הבית', דבר הפועלת, גיליון 7 (תמוז תשי"ב), עמ' 124.

116 דברי הכנסת, ישיבה קע"ה, 7 באוגוסט 1950, עמ' 2455. מעריב, מבקר את לכושה של ההנהגה הפוליטית והפקידות הבכירה מן העבר השני של הקשת הפוליטית, ראו: 'גן-העדן האבוד', מעריב, 4.8.1950. חנה אבן-טוב, פקידה בכירה במשרד ראש הממשלה העידה כי הפקידות הבכירה של הממשלה, ההסדרות והסוכנות היהודית אכלו במסעדה שבה סופקו מצרכים אסורים מתוך 'חברת-מניות', מתוך כך ברור כי לא חשו שהנורמה המחייבת היא ציות לתקנות הצנע. א"מ, ארכיון דב יוסף, 'המלחמה בשוק השחור', פ 714/19.

117 אירמה פולאק, 'על עמדת עקרת-הבית במדינה', הארץ, 5.2.1952; ראו גם: דברי ח"כ רחל כהן מויצ"ו, דברי הכנסת, ישיבה קמ"ז, 5 ביוני 1950, עמ' 1623. סקר שבחן את תקציב המשפחה העלה, שכלל ההוצאות של משפחת עובדים ממוצעת בת 4 נפשות על דיור, מזון, הלבשה וריהוט עמד על 68% בקירוב מסך ההכנסות. ראו: ד"ר א' ניצן (צנקר), 'תקציב המשפחה', רבעון לכלכלה, כרך א, חוברת 2-1 (ספטמבר) 1953, עמ' 143. הנתונים שמביאה אוגדן בספרה, נוגעים לשנים אחרות אך מאשרים קיומה של מגמה דומה גם בארצות הברית (90%-80%), ראו: אוגדן, עקרת הבית, עמ' 157.

תנועת העבודה, היוותה אמנם אליטה חברתית מובילה בתחומי הרוח והפוליטיקה, אך בכל הקשור לנוהגי הצריכה ותרבות הפרט, נראה שהתמונה הייתה שונה. הכלכלן א' בונה ביקש לברר (עוד ב 1952) מדוע הצליחה המדינה ליישם את תכניתה הכלכלית עד ראשית 1950, ואילו משלב זה ואילך 'נשתנה יחסו של הציבור למדיניות הכלכלית ולתחוקה הכרוכה בה ונתרופף ביצועה של מדיניות זו'.¹¹⁸ בין שאר ההסברים שמנה בונה,¹¹⁹ הוא הצביע על דפוס התנהגות הנפוץ בחברות אנושיות רבות, לפיו נוהג הציבור הרחב לחקות את הרגלי הצריכה של האליטות בעלות הממון.¹²⁰ בונה הצביע על כך, שרמת החיים של האזרחים הוותיקים עלתה בשנים הראשונות של המדינה למרות הצנע. לעומתם דרי המחנות והמעברות חיו ברמת חיים נמוכה ביותר. האזרח הוותיק, קבע בונה, הבטיח לעצמו שיפור ניכר במחייטו, כלומר הגדיל את חלקו בהכנסה הלאומית.¹²¹

נראה אם כן, שהנשים, שנזפו בטורי ההדרכה של הנשים בשל 'דחיפתן' את הגברים לפעול להגדלת הכנסות המשפחה,¹²² ואשר הביאו את מעמד בני זוגן לידי ביטוי באמצעות צריכה,¹²³ שאפו לחקות את נוהגי האליטה. המודל שעמד נגד עיניהן היה לעתים מקומי, ולעתים יובא (כמו האופנה והחלומות על המטבח האמריקני והמזונות המוכנים) מן החוץ.¹²⁴ נטייה זו של עקרות הבית העירוניות לא הצטמצמה רק לסגנון

-
- 118 א' בונה, 'הון פורה והון סרק', רבעון לכלכלה, כרך א, חוברת 1-2 (ספטמבר 1953) (להלן: בונה, הון), עמ' 19.
- 119 בונה הסביר את כישלון מדיניות הממשלה בעיקר בהעדר תנאים מוקדמים. תנאים אלה היו הכוונה של הון מקומי והון זר למטרות פרודוקטיביות, הכוונה של ההשקעות הפרודוקטיביות על-פי סדר עדיפויות מחושב ושמירה על פריזן העבודה.
- 120 בונה, הון, עמ' 24.
- 121 בונה, הון, עמ' 24-20. ראו גם: התייחסות לדברים שאמרה ברוח זו גולדה מאירסון, גן-העדן האבוד, מעריב, 4.8.1950.
- 122 'לפני זמן מה קראתי בעתון לועזי כי 23% של הנשים בכללן המתאוננות בדרך זו או אחרת על תפקידי בעליהן ומשרותיהם. הטענה הגדולה ביותר היא, כי הבעל חסר מרץ בעבודה או אינו משתמש במלואן באפשרויות ההתקדמות הניתנות לו. מובן מאד שהאישה מעוניינת בעבודת בעלה, הן דואגת היא לבטחון כלכלי, לעמדה חברתית וכו'. אך דרישתה זו אינה צריכה להתבטא ע"י הזכרת הענין לבעל מדי יום ביומו, כפי שכל כך הרבה מאתנו עושות זאת. ..האם עלה בדעתך שע"י השפעתך הסכים לעבוד במשרה אשר אמנם מכניסה יפה (כפי שרצית זאת) אך אינה מעניינת אותו כלל, בו בזמן שעבודתו הקודמת הכניסה פחות כסף, אבל נתנה לו ספוק רב'?, מירה, 'לאשה ולמשפחה - האם בעלך מאושר אתך?', חרות, 23.2.1950.
- 123 אוגדן, עקרת הבית, עמ' 158.
- 124 'הנשים הללו - מטבח של חלום', לאשה, 10.1.1951, עמ' 1; 'על נשים באמריקה', לאשה, 7.6.1950, עמ' א. התופרת והמעצבת לולה בר הובילה את קו הייבוא של הדימויים האופנתיים מחו"ל, במיוחד כמובן מפאריס. ראו: עליזה, 'אפנת הארץ - התכונות החדשות של אופנת האביב', הארץ, 31.3.1950.

הניהול של משק הבית,¹²⁵ אלא באה לידי ביטוי במרבית תחומי הצריכה. מלבד ממד החיקוי, נראה כי התגבשות נהגי הצריכה שהזכרנו הושפעה גם ממניעים אחרים: המחסור הכרוני בסחורות ששרר במשק, ערכו המידרדר של המטבע, חוסר האמון במדיניות הממשלה, הפחד מפני מחסור גדול יותר ביום המחרת. כל אלה הובילו את עקרות הבית לרכישה של סחורות אשר לא נזקקו להן, גם לא כסמלי סטטוס.¹²⁶ נשאלת השאלה האם דפוס החיקוי היה הסיבה היחידה או המובילה שגרמה לעקרות הבית להתנהג כפי שהתנהגו?

ראינו כי צריכת היתר ביטאה אמנם דפוס חברתי המוטמע בהתנהגות האנושית. עם זאת, אין עוררין על העובדה שבתשעת החודשים הראשונים של הצנע נבלמה התפרצותו. ניתן לטעון לכן, שההתנהגות הצרכנית 'הטבעית' של עקרות הבית באה לידי ביטוי בתקופה שלאחר מכן, מאחר שהמחסומים החברתיים, המוסריים והאידיאולוגיים שעמדו בדרכה הוסרו בחלקם או במלואם. עלינו לעמוד אפוא על מכלול הסיבות להסרתם של מחסומים אלה.

ת. השוק השחור

כאחראיות על אספקת המזון לבני הבית, היו הנשים, הצרכניות העיקריות של מוצרי מזון בשוק השחור.¹²⁷ בד בבד עם קיצוץ מנות המזון המוקצבות בראשית 1950 חלה עלייה בנפח המסחר בשוק זה. משרד האספקה והקיצוב עשה ככל יכולתו כדי למגר את הנגע. פקחיו חיטטו בכלי האזרחים שנסעו בתחבורה הציבורית וברכבם הפרטי. ובדקו את סליהן של נשים שערכו קניות בשווקים.¹²⁸ בשלב מסוים אף ערכו חיפושים בבתי פרטיים, עובדה שזכתה לתגובות נזעמות של הציבור ועוררה זעזוע גם אצל נשים שהשתייכו למחנה הלא-בורגני.¹²⁹

125 אוגדן, עקרת הבית, עמ' 152.

126 דברי הכנסת, ישיבה קע"ה, 7 באוגוסט 1950, עמ' 2450-2451.

127 במושג שוק שחור יש לכלול את כל הפעולות הכלכליות שלא היו חוקיות בתקופת תקנות הצנע. מדובר למעשה בפעילות עסקית ענפה שהקיפה את שוק המזונות מקיץ 1950, וכן את הביגוד וההלבשה, חומרי הגלם והייצור התעשייתי, חומרי בניין ומטבע החוץ ומאוחר יותר גם הזהב. חלקן של עקרות הבית במכלול הפעולות הבלתי חוקיות הזה לא היה גדול, ברם ברמת הסחר הקמעוני של מזונות, הלבשה, הנעלה ומוצרי צריכה אחרים הן הוציאו את החלק הארי של התקציב המשפחתי.

128 נאור, עמ' 103.

129 ראו: עזריאל קרליבך, 'יומן – הכניסה חפשיית', מעריב, 22.2.1950; הנ"ל, 'יומן – הרשימה השחורה', מעריב, 2.3.1950; עוזי ושות', 'עצם ההשוואה הריהי חוצפה', הארץ, 23.2.1950; ד"ר א' לינדנשטראוס, 'חיפושים בארונות ובמקרים', הארץ, 28.2.1950; 'ראיתי שמעתי – החיפושים בבתי פרטיים', הארץ, 2.3.1950; עוזי ושות', 'חיפוש במקרה של אסתר המלכה', הארץ, 3.3.1950.

החיפושים בבתיים אימו קודם כל על עקרות הבית שביתן היה לא רק מבצרן אלא גם מקום עבודתן. הן היו אלה שקנו את המצרכים ולכן אלה שהיו אחראיות על המלאי.¹³⁰ נוסף על כך, מכיוון ששהו בביתן במשך מרבית שעות היום, צפויות היו יותר לפגישה עם הפקחים.

לאחר שפורסם צו הקיצוב על מוצרי הלבשה והנעלה וממדי השוק השחור תפחו עד שהקיפו את כל שכבות הציבור, הקים בן-גוריון בסוף קיץ 1950 את המטה למלחמה בשוק השחור.¹³¹ במשך כמה חודשים ניסתה הממשלה לשנות את הרגלי הצריכה של הציבור ובכלל זה נשים, ולעודד אותו בין בדרכי נועם,¹³² בין על-ידי אכיפה נוקשה¹³³ להקפיד ולהסתפק במנות המוקצבות. הניסיון נכשל. ניסיונות נוספים ומבצעי אכיפה אחרים שהממשלה ביקשה לערוך במהלך 1951 נכשלו אף הם.¹³⁴ יש להדגיש שהממשלה לא פעלה רק לדיכוי השוק השחור בקרב עקרות הבית אלא פעלה בקרב כלל הציבור בשורה של עניינים כלכליים שהקיפו את כלל הפעילות המשקית.

אחת הסיבות לכישלון המערכה הממשלתית למיגור השוק השחור נבעה מהעובדה שלעקרות הבית, בין אם השתייכו למחנה תנועת הפועלים ובין אם למחנה האזרחי, הייתה מערכת מובנה, שיטתית וברורה של נורמות עבודה שנבעו מתפיסת תפקידן. בכלל זה היה להן סף ידוע של צריכה של מזונות ומוצרי יסוד אחרים (כדוגמת סבון) שמתחתיו לא היו מוכנות לרדת. הממשלה לא הצליחה למרות שאיפותיה, לעמוד בהבטחתיה ולהסדיר את האספקה של המינימום הדרוש. עקרות הבית לא יכולות היו לפיכך לשוב ולבטוח בממשלה. מכיוון שכך, הוליכה אותן המחויבות החזקה שלהן לבני משפחתן ולתפקידן בחזרה אל השוק השחור.¹³⁵

בעוד ארגוני הנשים פעלו במשותף תחת המטרייה של 'ארגון נשי ישראל להגנה על הצרכן' (ראו להלן), על מנת להשפיע על הממשלה לשפר את אספקת המזונות ומוצרי הלבשה והנעלה והניקיון, בשוק הכשר, פעל ציבור עקרות הבית במגמה הפוכה, באורח זהה אך בלתי מאורגן.¹³⁶ מובן מאליו שהאשמת ציבור הנשים בייסוד השוק השחור לא הייתה ממש במקומה, שכן במהלך תשעת החודשים הראשונים של הצנע לא

130 דניאלה, 'מדור האשה – עקרת הבית: על חיפושים בבתיים', הבוקר, 9.3.1950.

131 א"מ, תיקי דב יוסף, 'המלחמה בשוק השחור', פ 714/19.

132 דוד בן-גוריון, 'על השוק השחור', חזון ודרך, כרך ב, תל-אביב תשי"א, עמ' 284-291.

133 'צבא ומשטרה הטילו מצור על תל-אביב', הבוקר, 5.10.1950.

134 א"מ, תיקי משרד האספקה והקיצוב, ג 200/8/17; 'תתחדש המלחמה בספסרות!', דבר הפועלת, גיליון 4 (ניסן תשי"א), עמ' 62; 'ועדות פיקוח להגנת הצרכן', דבר הפועלת, גיליון 11-12 (חשון-כסלו תשי"ב), עמ' 219.

135 'עקרת הבית משמיעה את קולה', דבר הפועלת, גיליון 9-10 (חשון תשי"א), עמ' 211; 'מדאגות עקרת הבית', דבר הפועלת, גיליון 7 (תמוז תשי"ב), עמ' 124.

136 ש' שניצר, 'מלחמת האמהות בשר הקיצוב', מעריב, 1.9.1950.

נוצרו ביקושים עזים מצדן והקף המסחר בשוק השחור היה קטן יחסית. כן, ברור שהביקוש שיצרו הנשים לשוק השחור, עם צמצום מנות המזון בתחילת 1950, לא היה צומח לולא עורפי הכסף שנפלו לידיהן כתוצאה מהמדיניות הכלכלית של הממשלה. לאמיתו של דבר הנשים לא גילו אנוכיות אישית בשעה שרכשו מזונות בשוק השחור אלא סוג של אנוכיות משפחתית – שכן לא לעצמן דאגו, אלא לבני משפחתן.¹³⁷

היחס המיוחד לילדים בא לידי ביטוי גם בתחומים אחרים של החיים. בדומה לארצות הברית של שנות החמישים, נראה שגם האם הישראלית האמינה שעליה לספק את כל צרכיו הגופניים והנפשיים של הילד ולהעמיד את צרכיו בראש סולם העדיפויות.¹³⁸ כשנגזר על האימהות לבחור בין נורמת הציות לממשלה כאקט פטריוטי ובין מחויבותן לשלום ילדיהן, מעטות היססו. בהשוואה לדאגה הכנה שגילו נשים ותיקות לילדיהן, מצטיירות האימהות העולות כמי שהדאגה לצאצאיהן אינה בראש מעייניהן. ההורים העולים נראים כמי שהמחויבות שלהם לעצמם עולה על המחויבות שלהם לילדיהם.¹³⁹ 'באהל אחר ראיתי כיצד מושיטה האם ארוחת צהרים לילדה בת 4: רבע לחם, תלוש בגסות מן הככר השלמה ותפוח אדמה לא מקולף אחד. וכשם שההורים מלובשים הרבה יותר טוב מילדיהם, כשם שלאם לא איכפת, אם תינוקת בת 2.5 מהלכת יחפה בבוץ ההררי העמוק, כן גם דאגת ההורים לתזונת ילדיהם אינה גדולה, ובכל המקרים טיב האוכל הניתן לילד נופל מטיב האוכל של אביו'.¹⁴⁰ במקום אחר מתייחסת הכותבת לאופי האהבה של בני עדות המזרח לילדיהם:

בעדות המזרח יש תופעה זרה ומוזרה בעינינו – צורת אהבת הילד. האב והאם אוהבים את ילדם. אבל זאת היא אהבה – הייתי אומרת – פיסית, רגעית (ההדגשה במקור, א"ר), שאינה דואגת לעתידו של הילד. מרבים לנשק את הילד, מרבים לחבק אותו, מרבים להחזיקו על הזרוע, וכל זה כדי לספק את הרגשתם של ההורים. אבל, כאשר הענין מגיע לחלוקת הפת במשפחה, הילד הוא האחרון.¹⁴¹

אם נתעלם לרגע מהנימה הפטרונית והמתנשאת של הדברים, עניין החורג מתחומי מאמר זה, נראה, כי הדגשת הפער בין שני סוגי האימהות פועלת בראש ובראשונה לחיזוק הנורמה הרציונלית והערכית של האימהות הוותיקות.

137 שם, שם.

138 ראו: מרים שיר, 'האשה מה היא אומרת - אהבת האם או כבוד האם?', דבר, 5.4.1950; 'פינת הילד בחדר ההורים בקיבוץ', דבר, 26.1.1950; 'האשה מה היא אומרת - הטיפול הגופני בילד וחינוכו - חד הם', דבר, 25.1.1950; סילביה אן הולט, חיים ששויים פחות, תל-אביב 1990, עמ' 214.

139 עמוס אילון, 'מר ישראל 1951', הארץ, 19.1.1951.

140 הנ"ל, 'מן המאה ה-11 למאה ה-20', הארץ, 16.2.1951.

141 'הזנת הילדים בהתישבות העולים', דבר הפועלת, גיליון 11-12 (חשוון-כסלו תשי"ב), עמ' 214.

ט. עקרות הבית והשלטון – יחסי גומלין

נשים הביטו על תקנות הצנע ודרכי אכיפתן בדרך ייחודית להן, משום שהן נפגעו מהן יותר מאחרים.¹⁴² הצנע פגע בתחומי החיים עליהם הופקדה עקרת הבית: תזונה, טיפול בילדים, ניקיון וצרכנות, ולכן סבלו הנשים ביותר מהעובדה, שקולן לא נשמע והן היו משוללות השפעה בנושאים שבתחומי המומחיות שלהן. רמת התזונה, דרכי האספקה, מרכיבי התזונה, קיצוב נקודות ההלבשה וההנעלה, כל אלה נקבעו על-ידי גברים והוכתבו לנשים. נשים עובדות שאחריותן למשק ביתן לא נפלה מזו של עקרות הבית במשרה מלאה, נפגעו עוד יותר מנשים שלא עבדו, שכן לא היה באפשרותן להקצות שעות כה רבות לצורך הקניות, וכך המנה המשפחתית שלהן לא נשמרה בעבורן עד שעות אחר הצהריים.¹⁴³ נשים עובדות וותיקות נפגעו ממדיניות ממשלתית שביקשה לנשל אותן ממקומות העבודה שלהן במטרה לאפשר לעולים החדשים להשתלב בשוק העבודה. הממשלה עודדה מגמה זאת על-ידי קביעת שיעורי מס הכנסה גבוהים על משכורותיהן. נוסף על כך, למרות העלייה, נשים ואימהות שעבדו במשרה מלאה התקשו להשיג עוזרות בית, גם משום שהשכר הרשמי שנקבע עבור עבודה זו היה נמוך.¹⁴⁴ כך הפכה עבודת הנשים הנשואות לבלתי כדאית מבחינה כלכלית ועל כן נשים אלה 'חזרו לשמחת כל המשפחה, לחיק הבית'.¹⁴⁵ לנשים שעבדו כמורות, אחיות, מזכירות ורופאות הייתה החזרה לבית מלווה בתסכול רב, שנבע בין השאר, מהירידה בסטטוס החברתי שלהן.¹⁴⁶

בעקבות מדיניות הצנע והיווצרות התורים, אבדה תחושת האוטונומיה של עקרות הבית, תכונה שנחשבה על-ידיהן כמאפיין החיובי ביותר של תפקידן.¹⁴⁷ עקרת הבית איבדה את השליטה על סדר יומה, שנקבע עתה על-ידי נסיבות החלוקה של מוצרי הצריכה השונים. גם יכולת עקרת הבית לבטא את העדפותיה האישיות, את טעמה ואת ייחודה אבדה. בכל אשר פנתה אנשים צרכו לבוש, מזון וריהוט זהים.¹⁴⁸ הבישול

142 שגב, הישראלים, עמ' 284.

143 ר"כ, 'שאלות השעה – עקרת הבית משמיעה את קולה', דבר הפועלת, גיליון 9-10 (חשוון תשי"א), עמ' 211.

144 שולמית לבארי, 'כיצד משיגים עוזרת?', הארץ, 19.3.1951; הנ"ל, 'העולות החדשות אינן מעוניינות', הארץ, 20.3.1951.

145 אורה שם-אור, 'על כוח אדם, סוס ומכונות ניקוב', הבוקר, 3.8.1950; יעל ישי, 'מיתוס ומציאות השוויון בין המינים: מעמד האשה בישראל', בתוך: משה ליסק וברוך קני-פז (עורכים), ישראל לקראת שנות האלפיים: חברה, פוליטיקה ותרבות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 106.

146 Christine Bose, 'Social Status of the Homemaker' in: Sarah Fenstermaker Berk (ed.), *Woman and Household Labor*, Beverly Hills & London 1980, p. 84

147 אוקלי, הסוציולוגיה, עמ' 42; אנדרה, עמ' 17.

148 'מעגל ההולות מסתובב', לאשה, 12.4.1950, עמ' א; שגב, הישראלים, עמ' 287-288.

שנתפס על-ידי עקרות הבית כמטלה אהודה חווייתית ויצירתית,¹⁴⁹ הפך למטלה מתסכלת ומאכזבת, בהיעדר מצרכי יסוד. ביצוע עבודות הניקיון הנחשבות לבלתי אהודות ממילא,¹⁵⁰ הפך כמעט בלתי אפשרי עם היעלמותם של מוצרים כגון סבון¹⁵¹ ונוזל מירוק מהשוק הכשר, וירידה חמורה באיכות הסחבות לניקוי הרצפה.¹⁵² הטיפול בילדים הפך קשה יותר בשל היעדרותה של האם מהבית לשעות ארוכות לצורך הקניות, או גרוע מכך, בשל העובדה שנאלצה לבלות עם ילדיה הקטנים שעות ארוכות בתור. עריכת הקניות, שנחשבת בדרך כלל למטלה האהובה על עקרות הבית,¹⁵³ הפכה לסיוט מורט עצבים.

קשה עוד יותר הייתה הידיעה של האימהות כי הן אינן ממלאות כהלכה את יעודן המרכזי והחשוב בגידול הילדים. ראינו כי די היה בסיבה זו, כדי להניען לעבור על החוק. ביצוע העבירה, לפחות אצל חלק (ואולי חלק גדול) מהנשים, לא נתפס כלל כסטייה מהנורמה, אלא כציות לנורמה מחייבת יותר.¹⁵⁴ עם זאת, ברור כי נשים רבות חשו שהדימוי העצמי והציבורי שלהן, כמו גם רמתן המוסרית, נפגמו כאשר הפכו בלתי ברירה ועל כורחן לעברייניות.¹⁵⁵ מאחר שהשלטונות הם שגרמו להיווצרות מצב עגום זה, ואליהם הפנו עקרות הבית את קובלנותיהן.¹⁵⁶

149 אוקלי, הסוציולוגיה, עמ' 49, 58-59.

150 אוקלי, הסוציולוגיה, עמ' 49, 51.

151 א"מ, ארכיון דב יוסף, פ 714/19, ישיבת המטה למלחמה בשוק השחור, 29.9.1950, עמ' 11; 'ייסורי עקרת הבית', לאשה, 28.9.1950, עמ' 7.

152 על קיצוב סחבות לניקוי הרצפה התקיים דיון בממשלה, א"מ, תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה, כרך כ"ח, 6.8.1950, עמ' 18-19; שולמית, 'לאשה ולבית – קטנות היום-יום', הארץ, 15.1.1952.

153 אוקלי, הסוציולוגיה, עמ' 49, 55-58.

154 ש' שניצר, 'מלחמת האמהות בשר הקיצוב', מעריב, 1.9.1950; תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה, כרך ל', 31.8.1950, דברי ד"ר בארט, עמ' 34, ראו גם: שגב, הישראליים, עמ' 302.

155 'חברות אשר לא מזמן היו בין הטובות בינינו נזקקות לשוק השחור. והן מודות שבושה לקנות ביצה בשוק השחור, אבל אין מוצא, כי אחרת אין להן מה לתת לילד לאכול', דברי חנה אבן טוב, א"מ, ארכיון דב יוסף, פ 714/19, ישיבות המטה למלחמה בשוק השחור. נראה עם זאת, שהיה כעין מדרג נורמטיבי של עבירות שוק שחור: נשים שצרכו מוצרי יסוד עבור ילדיהן לא נתפסו כעברייניות אלא כקורבנות השיטה; לעומת זאת מי שצרך נקניק בשוק השחור נהג בחזירות ממש. שיחה עם יעל שוהם, 4.12.1998.

156 ח"כ רחל כהן בדברה בפני מליאת הכנסת ניסתה לתאר בפני עמיתיה את מצבן של הנשים. המסר שבקשה להעביר בדבריה היה – האישה היא הקרבן המרכזי של הצנע וכי משום כך מגיעה לה תמורה: 'בתנאים של מחסור וקיצוב מזונות נופל על האשה עול כבד מאד, והיא נושאת אותו ברצון ובכבוד. אבל אסור לשלטונות להתעלם מקושי מצבה. האשה ממלאה כיום תפקיד מרכזי בחיינו הכלכליים. חלק הארי של הכנסת המשפחה עובר את ידיה; עליה נופל התפקיד של טיפול בילדים, ולעתים קרובות מאד היא משתתפת גם בפרנסת המשפחה. ברור שטובת החברה וטובת המדינה דורשת שנדאג לכך, שחלק זה של האוכלוסייה ירגיש שאין הוא רק עושה את המוטל עליו, אלא

י. ארגון נשי ישראל להגנה על הצרכן

בפברואר 1950 התבשר ציבור עקרות הבית כי היזמה להקמת ארגון בלתי מפלגתי שייצג אותן, קורמת עור וגידים. המטרה המרכזית שעמדה מאחורי היזמה להקים את הארגון, הייתה העלאת הסטטוס החברתי הנמוך של עקרות הבית (ובעצם של נשים בכלל). הארגון נועד גם לקדם את ענייני השעה: החדרת נשים למגוון הקובע את מדיניות הצנע. ואכן, בניגוד למכון לעקרות הבית, שמשרד האספקה והקיצוב עמד להקים, הציג את עצמו הארגון החדש כנציגות אותנטית של עקרות הבית:

תאמרו, הרי עומד משרד האספקה והקיצוב להקים מכון לעקרות הבית אשר ידאג להדרכה ולעצה לנשים. ואולם: תפקידי המכון אינם יכולים להשתוות עם תפקידי ארגון נשים עממי שיצמח מלמטה מתוך העם ושכל אשה תרגיש שהנה זה הארגון שלה. האיבה והחשד לכל המורכב והבא 'מלמעלה' הם טבעיים ובעתות של מחסור וצמצום הרי הם עוד חזקים פי כמה.¹⁵⁷

הארגון שהוקם, הקיף שורת ארגוני נשים: ארגון אמהות עובדות, ויצ"ו, נשי מזרחי, ארגון הפועלות של 'הפועל המזרחי', נשים פרוגרסיביות, ההתאחדות לשווי זכויות וארגון הנשים של עולי מרכז אירופה. במסמך פנימי, הציג משרד האספקה והקיצוב את הקמת הארגון כ'זימה שלו'.¹⁵⁸ יש ראיות לכך שהארגון אכן נתמך על-ידי הממשלה,¹⁵⁹ אם כי דבר זה הוסתר במידת האפשר מהתקשורת. הקשר של ארגון נשי ישראל להגנה על הצרכן עם משרדי הממשלה נחשף עם זאת והוצג באור שלילי בידי כתב העת **האשה במדינה**.¹⁶⁰

משום העובדה שהארגון אומץ באוגוסט 1950, על-ידי משרד האספקה והקיצוב כ'מוסד מייצג רשמי', לאחר פרסום צו הקיצוב על מוצרי הלבשה והנעלה,¹⁶¹ הוטלו ספקות באשר למידת האפקטיביות של פעולתו ולמידת יכולתו לייצג נאמנה את עקרות

ידע שמעריכים את עבודתו ומכירים בחשיבותה. המציאות מוכיחה שלא נעשה שום דבר לטובת האשה. ומקבלים את קרבנותיה כדבר המובל מאליו, מבלי לדאוג לשמירת כוחותיה... שוויון האשה נשאר בגדר דרישה בעלמא. גם במוכן המשפטי וגם במוכן הכלכלי נשארה האשה אזרח ממדרגה שניה. ההבטחות להכניס שינויים בחוקה בכדי לשים קץ למצב המשפטי שמקורו בימי הביניים, לא נתמלאו. ויחד עם זה נדרשת מהאשה מידת התנדבות גדולה ושיתוף פעולה בעבודת הקליטה'. דברי הכנסת, ישיבה קמ"ז, 5 ביוני 1950, עמ' 1622-1623.

157 'לאשה ולבית – ארגון של עקרות בית', הארץ, 14.2.1950.

158 א"מ, ארכיון דב יוסף, פ 14/728.

159 אה"ע, IV-230-114-6.

160 'על מועצת ארגוני נשים להגנה על הצרכן', האשה במדינה, גיליון 10 (23) (יוני 1951), עמ' 102. ראו גם: גיליון 2 (15), 11.9.1950, עמ' 19-20.

161 'הארגון להגנת הצרכן – מוסד מייצג רשמי', הארץ, 10.8.1950.

הבית האלמוניות.¹⁶² בדבר הפועלת הועלו ספקות בדבר היכולת של הארגון ליזום ולהוביל תכנית רחבה של ארגון הצריכה, בשל ההרכב ההטרוגני של חברותיו.¹⁶³ אף-על-פי-כן, נראה כי העובדה ששתי נציגותיו ישבו בישיבות הוועדה המייעצת, שמונתה בידי הממשלה להציע תיקונים לצו קיצוב מוצרי הלבשה והנעלה, נתפסה כהישג מרשים.¹⁶⁴ בישיבות הוועדה המייעצת השתתפו אירמה פולאק שהייתה חברת ויצ"ו והיוזמת של הקמת הארגון וכן אולה קוזניצ'י מארגון אימהות עובדות. תביעות שתי החברות שכללו מתן הקלות שונות, נמסרו לוועדה במהלך מספר השבועות בהם התקיימו הדיונים. ואולם, כדי להבהיר אותן ולהקנות להן יתר תוקף, סוכמו והוגשו לוועדה בכתב. דרישותיהן כללו בין היתר:

1. הבטחת המינימום לכל אזרח במסגרת הקיצוב.
2. שמירה מעולה על טיב הסחורות.
3. הגברת המלחמה בשוק השחור.
- לפרטי בצווע ותקונו של הצו אנו מציעות: א. תקן נעלים חפשי או סדור נוסף מחוץ לגבולות הנקודות המוקצבות לנעלים. ב. מטר בד לכל נפש לפי כרטיס ראש המשפחה – לשם תקונים – בד לבן או חאקי או כחול לפי בחירה חפשית. ג. שחרור מנקודות של הלבשת ילדים עד גיל 3 – מתוצרת "לכל". ד. תוספת הנעלה והלבשה לנוער היוצר להכשרה... ה. סדורים מיוחדים למוסדות צבוריים. – כגון מוסדות ילדים – פנימיות וכו'. ו. ...התחשבות מיוחדת עם מפעלים כספיים למטרות סוציאליות... ז. הכרת עבודת משק בית כענף עבודה והקצבת בגדי עבודה בהתאם לכך... י. סמון של כל מצרך בחנויות במחיר, בכסף ובנקודות.¹⁶⁵

בישיבת הסיכום של הוועדה, שבה והעלתה אירמה פולאק את הדרישה, להכיר בעקרת הבית 'כאשה עובדת מקצועית, זאת אומרת, שגם היא תקבל חלוק לעבודות הבית'. פולאק טענה שהיא 'מוכנה להילחם בעד זה שיכירו את עובדת הבית כעובדת חשובה ומקצועית, וצריכים להתחשב עמה כעם כל פועל אחר'.¹⁶⁶ תשובת יושב ראש הוועדה הייתה:

זה נושא רציני אבל אין לקשור אותו בכבודה וערכה של האשה. אבל ההצעה לכלול את כל עקרות הבית בין כל הפועלים היא הצעה בלתי

162 'לאשה ולבית – משבוע לשבוע', הארץ, 15.8.1950.

163 מינה השכל, 'ארגון כלכלי באיבו', דבר הפועלת, גיליון 11 (כסלו תשי"א), עמ' 238.

164 ר"כ, 'עקרת הבית משמיעה את קולה', דבר הפועלת, גיליון 10-9 (חשון תשי"א), עמ' 211.

165 א"מ, תיקי משרד האספקה והקיצוב, ג 195/2/3/1, 4.9.1950.

166 א"מ, תיקי משרד האספקה והקיצוב, ג 195/2/3/1.

אפשרית ותהרוס את החישובים... אי-אפשר לקבל את ההצעה בכלליותה לכלול את עקרת הבית ברשימה של עובדים הצריכים לקבל תוספת נקודות.

אולה קוזניצ'י אמרה בתגובה לדברים אלה: 'מציעה שהמשרד יעודד, בהתיעצות עם ארגוני הנשים ומומחים, יצור חלוק עבודה משופר וחזק המתאים לעבודת הבית. חלוק אחד כזה לשנה ירשם על הפנקס האישי של כל אשה'.¹⁶⁷ בסופו של דבר קיבלה הוועדה כמה מתביעותיהן של נציגות הארגון ודחתה אחרות. כמובן מאליו קיבלה הוועדה את התביעה לשמור על טיב המוצר, אם כי לא היה זה מתפקידה לפקח על ביצוע עקרון זה או אף להציע דרכים למימושו. הוועדה המליצה להגדיל את מספר נקודות ההלבשה לכלל הציבור ב-15%, להנהיג סימון מחירים ונקודות על כל המוצרים בחנויות. כן הציעה להעניק תלוש אחד לתיקון חד פעמי של סוליות נעליים. הוועדה המליצה להעניק הקלות ניכרות בנקודות, למתנות לתינוקות באמצעות מוסדות סוציאליים וכן לדאוג להכנת חלוק עבודה לעקרת הבית במספר מועט של נקודות.¹⁶⁸ נראה, שהוועדה הגברית בהרכבה, קיבלה את אותן התביעות שאפשרו את המשך החיים הכלכליים והחברתיים, עד כמה שניתן, גם במסגרת הקיצוב. דרישת שתי החברות להכיר בעקרות הבית כעובדות מקצועיות ולהקצות להן תוספת נקודות עבור חלוק העבודה שלהן, היוותה דרישה לשינוי רדיקלי במעמדן, שינוי שחברי הוועדה לא הסכימו להתמודד עמו וודאי שלא להסכים לו.

ארגון הנשים המשיך את פעולתו ונפגש כפעם בפעם עם קובעי המדיניות. במסגרת ישיבות ההתארגנות של המטה למלחמה בשוק השחור, שבראשו עמד דוד בן-גוריון, הוזמנו לומר את דברן נציגות ארגון אימהות עובדות, ויצ"ו ונציגת מועצת הפועלות. גם נציגה בלתי רשמית של עקרות הבית – חנה אבן-טוב, שהייתה פקידה בכירה במשרד ראש הממשלה, פעלה במסגרת זו לקידום המטרות המשותפות של עקרות הבית – אספקת המינימום ההכרחי, עמידה בלוחות זמנים לאספקה, יצירת אמון הדדי ומניעת סחר בשוק השחור. הנשים אותן שמע בן-גוריון במסגרת זאת, הבהירו לו היטב מדוע הן נאלצות לקנות בשוק השחור. אבן טוב אמרה גלויות כי כדי להשיג סבון לרחצה לבנה שחזר מהנגב, תלך לשוק השחור. ואילו שושנה הראלי מארגון אימהות עובדות תיארה את אוירת הפחד שהשתלטה על הציבור ברחוב – הפחד מפני מחסור גדול עוד יותר שצופן בחובו יום המחר. אולה קוזניצ'י הציעה תמונה עגומה ביותר לפיה, הממשלה אינה מכלכלת מעשיה בתבונה ומטילה על הציבור גזירות שאינן יכול לעמוד בהן. ב-3 באוקטובר פנה בן-גוריון בשידור רדיו דרמטי לכלל הציבור וביקש את עזרתו במיגור השוק השחור. בין היתר, ציין את הפוטנציאל הרב של ארגוני הנשים שהבטיחו

167 א"מ, תיקי משרד האספקה והקיצוב, ג 195/2/3/1, 4.9.1950.

168 א"מ, תיקי משרד האספקה והקיצוב, ג 195/2/3/1, 7.9.1950.

לעמוד לימין הממשלה. הוא הכיר בכשלונות הארגוניים של הממשלה וביקש מהציבור שכשל ופנה לזרועות השוק השחור לחזור ולהעיר את המאור המוסרי הגנוז בנפשו ולהפגין נאמנות למדינת ישראל.¹⁶⁹ נראה אפוא שבן-גוריון השכיל להבין את הכוח הטמון בידי עקרת הבית, אך עם זאת ראה אותה יותר כקרבן מאשר כלוחמת.

נדמה לי שהגורם העיקרי בזה היא עקרת הבית. כי הדבר שהציבור סובל מהעדרו יותר מהכל הוא – מזונות, והקרבן הראשון בנידון זה היא עקרת הבית, הצריכה להכין המזונות לילדים, לבעלה, למשפחה כולה. לכן, היא גם יכולה להיות הגורם העיקרי לעזור בכך. צריך להקים אפוא אירגון כזה, שיוכל לעזור לה, ואם היא מקופחת שלא כדין או שמוכרים לה בצורה לא נאותה – שיפסיק זאת.¹⁷⁰

המודעות לעצמה הכלכלית של האישה, ופוטנציאל הכוח של ארגוני הנשים לא תורגמו על-ידי בן-גוריון לכלל פעולה ממשית. גם בתקופה שבה פעל המטה למלחמה בשוק השחור בראשותו, לא שותפו נציגות ארגוני הנשים בעיצוב המדיניות באופן משמעותי. בשלהי 1950 הוקמה ממשלה חדשה. עם העברתו של דב יוסף לתפקיד שר תחבורה, הצביעה אירמה פולאק על אחד הכשלים הבולטים שלו בתפקידו כשר האספקה והקיצוב:

ידוע שמשרד האספקה והקיצוב הצליח בכמה שטחים של פעולתו, אך אין ספק שהוא שגה בזמן האחרון. אחת הסיבות לכך אני רואה בזה ששר האספקה לשעבר ניהל את משרדו על ידי גברים בלבד וגם יועציו היו גברים. גם דוב יוסף בתפקידו כיום כשר-התחבורה, ילך בדרך זו. אך מעולם לא תפסתי איך יכול היה לוותר על השתתפות פעילה של האישה בענייני אספקה וקיצוב.¹⁷¹

הביטחון העצמי ותחושת החשיבות של מנהיגות ארגון נשי ישראל להגנה על הצרכן הלכה וגדלה עם הזמן. דיווחים על כינוסיו ומפגשיו עם קובעי מדיניות דווחו בקביעות בעיתונות הנשים. גם תביעותיו של הארגון נשמעו בלשון ברורה יותר וחד-משמעית.¹⁷² מפגשי הארגון עם שר החקלאות ומנכ"ל משרדו וכן עם מפקח המשטרה הכלכלית הניבו החלטה בדבר הקמת מסגרת התייעצות קבועה של הארגון עם מנכ"לי משרד החקלאות והתעשייה. כמו כן נפגשו נציגות הארגון עם ראש הממשלה. מקצת

169 בן-גוריון, 'על השוק השחור', חזון ודרך, כרך ב, עמ' 284-291.

170 א"מ, ארכיון דב יוסף, 'המלחמה בשוק השחור', פ 714/19.

171 אירמה פולאק, 'למכתב ראש הממשלה', דבר, 19.11.1950.

172 א"פ, 'עקרת הבית למערכה הכלכלית', דבר הפועלת, גיליון 12 (טבת תשי"א), עמ' 260.

הצעותיהן נתקבלו ובוצעו.¹⁷³ השפעה מעט יותר משמעותית על הממסד, הורגשה רק ב 1952, עם תחילת פעולתה של המועצה הארצית המייעצת בענייני מזון ושירותים לציבור, ליד משרד המסחר והתעשייה. השר דב יוסף נהג להציג שאלות שונות בפני המועצה, ומפעם לפעם קיבל על עצמו למלא אחר עצותיהן של נציגות ארגוני הנשים.¹⁷⁴

יא. מה רצתה הממשלה, מה רצו עקרות הבית?

הממשלה בקשה להשתמש בציבור עקרות הבית ובנציגותיו לצורך יישום מדיניות מבלי להעניק להן עמדות כוח והשפעה ממשית על עיצוב המדיניות. השרים, המנכ"לים והפקידים ביקשו להעמיק את השליטה על המשק והעמידו פנים כאילו הם משתפים את הנציגות בהכרעות ממשיות. לאמיתו של דבר, נשאר הנשים בשולי תחום ההשפעה. הממשלה הייתה מודעת היטב לסיבות שהניעו את עקרות הבית לקנות בשוק השחור וחלק לא קטן מחבריה גילה הבנה למניעים אלה. הממשלה ביקשה לעצור את ההתנהגות הצרכנית הזאת על-ידי שיפור האספקה. החדרת נשים לעמדות כוח והכרעה, לא עלתה בדעתה כלל בהקשר זה.¹⁷⁵ תביעת ארגון נשי ישראל להגנה על הצרכן בכלל, ושל אירמה פולאק בפרט, לשתף נשים בשלטון ובתהליכי העיצוב של המדיניות, נותרה ללא מענה. שכן, במידה שהועידו השלטונות לעקרות הבית תפקידים כלשהם, היו אלה תפקידי יעוץ והתנדבות בלבד.

לארגון נשי ישראל להגנה על הצרכן הייתה מטרה כפולה: האחת – לשפר את תנאי החיים המידיים של הנשים ובני ביתן בגבולות האפשרי, והשנייה – לשפר את מעמד עקרת הבית בעיני הציבור ובעיניה שלה. השלטון מצדו תבע מהנשים לשתף עמו פעולה, ובו-בזמן לא תמיד הטה להן אוזן קשבת ולא השכיל לשתף בעיצוב המדיניות שנגעה קודם כל לתנאי חייהן ולתחומי מומחיותן. אמנם השלטונות השתדלו בדרך כלל לפעול לשיפור תנאי החיים של הציבור על-פי הבנתם, אולם סבלו ממגבלות ארגוניות, מביורוקרטיה מתנשאת ואטומה ובעיקר ממחסור כרוני במטבע זר.

לנוכח יחס זה, אין להתפלא על כך, שארגון נשי ישראל להגנה על הצרכן לא זכה לתמיכה ציבורית מקיפה, אפילו לא בקרב ארגוני הנשים שכוונו אותו.¹⁷⁶ ציבור עקרות-

173 'במועצת ארגוני נשים להגנה על הצרכן', דבר הפועלת, גיליון 9 (אלול תשי"א), עמ' 167; 'במועצת ארגוני הנשים להגנה על הצרכן', דבר הפועלת, גיליון 7-8 (תמוז-אב תשי"א), עמ' 152; 'להגנה על הצרכן', דבר הפועלת, גיליון 5 (אייר תשי"א), עמ' 87. יש טענה כי כל הצעותיו של הארגון לא נתקבלו על דעת הארגון, רבקה כצנלסון, 'ועדות פיקוח להגנת הצרכן', דבר הפועלת, גיליון 11-12 (חשוון-כסלו תשי"א), עמ' 219.

174 א"מ, ארכיון דב יוסף, פ 24/702.

175 א"מ, תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה, כרך ל"ב, 5.10.1950, עמ' 5, 15, 20.

176 'על עמדת עקרת-הבית במדינה', הארץ, 5.2.1950.

הבית מצדו לא התגייס לעזרת הממשלה. הנשים לא מילאו את תחנות הפיקוח ההתנדבותיות שהוקמו ביזמת משרד התעשייה והמסחר.¹⁷⁷ ככל שנמשך הצנע והעליות והמורדות באספקת המזונות והמוצרים, המשיכו נשים לרכוש את המצרכים להן היו זקוקות בשוק השחור.¹⁷⁸

יב. נשים ומוסר

השאלה האם יש הבדלים בין הכושר או המבנה המוסרי של האישה, ובין זה של הגבר, זכתה לעיון מקיף. פסיכולוגים מוקדמים כפרויד ופיאז'ה סברו, שהגברים מוכשרים יותר בתחום המוסרי וכי הם מיטיבים לפתח כללים שיאפשרו חריצת משפט הוגן.¹⁷⁹ גיליגן טענה כי לנשים יש קול מוסרי שונה מזה של הגברים. היא קבעה שנשים נוטות לבסס החלטות מוסריות על עקרונות של חמלה ותשומת לב, בעוד שגברים מבססים את שלהם על עקרונות מופשטים של צדק. גיליגן הציגה שני קודים מוסריים, האחד – האתיקה של עזרה במצוקה, טיפוליות ואכפתיות, והשני האתיקה של צדק (המעשה ההוגן שיש לעשות). גיליגן לא ראתה שמוסריות האישה נופלת מזו של הגבר. לדעתה אלו שתי תפיסות המשלימות זו את זו, כל אחת מהן חשובה בפני עצמה ויחדיו יוצרות תפיסה מוסרית שלמה.¹⁸⁰ ואולם, המדע לא המציא תימוכין לתאוריה של גיליגן. המחקרים הרבים שבוצעו בעקבות התאוריה שלה, לא גילו ממצאים עקביים על הבדלים באתוס המוסרי בין גברים ונשים.¹⁸¹

דומה שהצלחנו להוכיח כי עקרות הבית פעלו כסוכנות שינוי, שהובילו תהליכי שינוי בחברה הישראלית.¹⁸² הנשים הנהיגו את המרדף אחר מצרכים שונים, שנועדו להשלים את סל המזונות והלבוש המשפחתי. מתוקף העובדה שחלק הארי של תקציב המשפחה היה בידיהן, הגדילו והרחיבו את ממדי השוק השחור (בהקשרים כלכליים הנוגעים לצריכה הביתית). דומה שהיו הן אלה שדחפו והובילו את תהליכי החיקוי של נוהגי הצריכה של אליטת הממון בקרב שכבות אחרות באוכלוסייה.

הגברים לעומתן הצטיירו כשומרי החומות והמוסר. עיצבו את המדיניות וקראו להחלת השוויון באוכלוסייה ולשמירה על זכויות החלשים. שרתו במשטרה, לבשו מדי פקחים וערכו חיפושים בכלי הנשים. כבואם הביתה אל נשותיהם, קיבלו לרוב ארוחה מזינה שלפחות חלקים ממנה נרכשו בשוק השחור. הגברים שמרו אפוא, ברובם, לפחות

177 'לאשה ולבית – תחנות הפקוח פועלות ללא מתנדבים', הארץ, 22.1.1952.

178 'סכנת השוק השחור ועתידו', הארץ, 29.1.1952; 'השוק השחור בכלי בית ומטבח', הארץ, 16.1.1952.

179 גיליגן, עמ' 34-37.

180 גיליגן, עמ' 93, 99, 122; אריאלה פרידמן, באה מאהבה, תל-אביב 1997 (להלן: פרידמן), עמ' 38-39.

181 קרול טאבריס, אמת המידה הנשית, 1995 (מאברים, אמת המידה), עמ' 71-73; פרידמן, עמ' 40.

182 ש' שניצר, 'מלחמת האמהות בשר הקיצוב', מעריב, 1.9.1950.

בכל הקשור לצריכה הביתית, על ניקיון כפיים יחסי. עם זאת ברור, שהחלק המכריע של הספרים, שוחטי השחיטה השחורה, סוחרי המטבע הזר, ושאר עברייני כלכלה היו גברים.

האם התפישה המוסרית של הנשים הישראליות בתקופת הצנע הייתה לקויה? דומני שהתשובה לשאלה זאת, צריכה להיות שלילית. עקרות הבית התמודדו עם השאלות המוסריות הכרוכות בציות או אי-ציות לחוקי הצנע. הקצבת די מזון ודאגה לעניים ולעולים הייתה בעיניהם סיבה משמעותית ונכונה להחלטה על מדיניות הקיצוב והן לא יצאו נגדה.¹⁸³ נהפוך הוא, נשים מכל המגזרים הכירו בחשיבות הצנע ובתרומתו ושאפו לשתף עמו פעולה.¹⁸⁴ לא אחת הביעו תקווה שמדיניות הממשלה תשתנה, שהאספקה המינימלית תחולק בזמן ואזי תוכלנה לשוב ולהיות אזרחיות נקיות כפיים ומועילות. השפה בה השתמשו עקרות הבית, לעתים קרובות, הייתה שפת המוסר. בפעולתן המאורגנת ביקשו לא רק להסדיר את חיי הכלכלה כי אם גם לטהרם.¹⁸⁵ לא רק בפעולתן הציבורית, כי אם גם בינן לבין עצמן, ביקשו להימנע ככל האפשר ממגע עם זוהמת השוק השחור. נראה גם שהזיקה של עקרות הבית לתפקידי הניקיון בבית, נקשרה בתפיסתן אל תפקידי ניקיון מכליליים יותר – הנוגעים לטיהור עצמן והחברה מנגעים מוסריים.¹⁸⁶

תפקיד עקרות הבית בשנות החמישים הוגדר במידה רבה על-ידי גבולות ביתן. הדאגה והטיפול בילדיהן עמד בראש סולם הערכים שלהן והחברה הגברית לא חלקה על כך. האתוס הטיפולי, אם כן, היה בעל משמעות חזקה יותר בחייהן מאשר אתוס הצדק המופשט.¹⁸⁷ הסיבה הראשונה שהוליכה אותן לשוק השחור הייתה המחסור. כל עוד סופק לעקרת הבית, מה שנתפס על-ידיה כמינימום, שמרה על תקנות הצנע. כשהחל קיצוב המזונות חורג מהמינימום הזה, כשחסרו מצרכי יסוד כשמן, סבון, מזון תינוקות ואפילו לחם,¹⁸⁸ נאלצה לפנות לשוק השחור. נורמות עקרת הבית והאם, היו מחייבות יותר בעיניה מצווי השלטון, גם כאשר הוצגה על-ידיה כחותרת תחת יסודות המשק.¹⁸⁹

183 'החגים ועקרת הבית', לאשה, 17.9.1950, עמ' 1.

184 ראו: 'הבה נחליץ כולנו למלחמה בשוק השחור', לאשה, 5.10.1950, עמ' 1; 'ל' קורנפלד, 'לאשה ולבית – זכויות הצרכן – מהן? הארץ, 10.10.1950.

185 ר"כ, 'עקרת הבית משמיעה את קולה', דבר הפועלת, גיליון 10-9 (חשון תשי"א), עמ' 211.

186 על הקשר בין נשים, ניקיון ומוסר, ראו: דוידוף, רציונליזציה, עמ' 122.

187 ראו גם: פרידמן, עמ' 40.

188 'מדוע חסר לחם בחנויות', מעריב, 24.9.1950. הסבון נחשב כמצרך חיוני שני בדרגתו רק למזון. א"מ, תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה, כרך ל"ב, 5.10.1950, עמ' 5. חשיבות הסבון נגעה לא רק להיגיינה, אלא הוא היה טעון גם במשקל ערכי. התפיסה ששררה אז בקרב עקרות הבית קבעה, כי הסבון הוא אמת מידה לתרבותיות אומה וככל שזו צורכת סבון, היא תרבותית יותר. 'מדור האשה – מה נשמע אצלנו', הבוקר, 5.10.1950.

189 'לאשה ולבית – משבוע לשבוע', הארץ, 29.8.1950.

ניתן להניח כי ברובד עמוק של תודעתן ראו עקרות הבית בשלטון אחראי להפיכתן למעין עברייניות, לדמויות בלתי מוסריות. לכן פעלו להשלטת נורמות חלופיות שיאפשרו להן לראות בעצמן נשים מוסריות. במובן מסוים ניתן לטעון שהקריבו את תדמיתן כשומרות המוסר למען ילדיהן, כפי שהקריבו את מנת מזונן ובריאותן. ניתן לטעון גם, שהקרבנות העצמית, הייתה שיאה של פעולה להצדקת תפיסתן המוסרית. האטימות שהפגינה הפקידות ובמיוחד שר האספקה והקיצוב נוכח סבלן¹⁹⁰ וכן אי שיתופן בהחלטות הנוגעות לחייהן ולתחומי מומחיותן תרמו לשחיקה הולכת וגוברת במעמד השלטון, וצוויו לא נתפסו עוד כנורמה מחייבת.

אחד המאבקים החשובים שניהלו נשים בשנות החמישים הראשונות היה על התזונה וההלכשה. ניתן להניח בזהירות, שהמאבק הציבורי הגלוי להגדלת אספקת המזונות ולהטבת דרכי האספקה, ויותר מכך המאבק הסמוי האינדיבידואלי – השלמת הצריכה בשוק השחור, אילצו את הממשלה לשנות את סדר העדיפויות שלה, להגמיש את המדיניות הכלכלית ולהפנות חלק גדול יותר מתקציבה לצורכי מזון.¹⁹¹ אין ליחס את ההישגים שהושגו במאבק זה לנשים בלבד, חברו להם מומחי תזונה, רופאים, אנשי כלכלה וכספים. תקנות הצנע, דרכי יישומן וההתנהגות הצרכנית של עקרות הבית העבירו את עקרת הבית ועבודתה מהספירה הפרטית לספירה הציבורית. עבודת הנשים בביתן ובכלל זה כלי העבודה שלהן, שיטות העבודה ולוח הזמנים, הגיעו לתודעת הציבור הרחב, לדפי העיתונות ולשולחן הממשלה. עבודת הבית הפכה אז, לתקופה קצרה, מ'שקופה' ל'נראית'. נראה עם זאת, כי לא היה בכוחו של מעבר זה לתרום במידה משמעותית לחיזוק מעמדה החברתי הגלוי של עקרת הבית.¹⁹² אף-על-פי-כן, נראה שהצרכנית הבודדת, שנשענה על הנורמות של תפקידה, על תושייתה ועל תבונתה האינדיבידואלית חוללה, בלי שתהיה מודעת לכך, שינויים מהותיים ומרחיקי לכת בחברה הישראלית.

190 א"מ, תיקי משרד האספקה והקיצוב, 'חוזרי המזכיר הכללי', ג 215/22/11; 'לאשה ולבית – שאלות ללא תשובות', הארץ, 21.3.1950.

191 'ברעת הממשלה לקיים הספקת מזון מספיקה', הארץ, 5.2.1952. תרשומת ישיבות הממשלה השלישית, כרך ז, 7.2.1952, עמ' 3.

192 כוונתי במעמד גלוי – נוגעת לפן המשפטי חברתי. ההשפעה הכלכלית והחברתית הסמויה של נשים התבטאה בשינוי הנורמות החברתיות ובסוג מסוים של מרידה בשלטונות. ראו גם: ניצה ברקוביץ, 'על עקרת הבית והחשבונאות הלאומית', תאוריה וביקורת, 9 (1996), עמ' 193-195.